

Тыва Республиканың культура яамызы
Республиканың улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвү
Тыва Республиканың башкарыкчылар эвилели

Элээр куда – аас-кежиктиг өг-булениң быжыг үндезини

*Тыва Республиканың Күрүнениң арагалаашкынга удур
программазы ёзугаар болуп эрткен Республика чергелиг
эзиртир суксун чок кудалар сценарийлериниң мөөрейиниң
тергиин ажилдарының чыындызы*

Кызыл, 2018 ч.

«Элээр куда – аас-кежиктиг өг-булениң быжыг үндезини»: Тыва Республиканың Күрүнениң арагалаашкынга удур программазы ёзугаар болуп эрткен Республика чергелиг эзиртир суксун чок кудалар сценарийлериниң мөөрейиниң тергиин ажылдарының чыындызы – Кызыл: КЦО «Аныяк», 2018 – 121 а.

Үндүрүлгө ниити номчукчуга тааржыр.

Чыындыны чырыкче үндүреринге белеткээннер:
Улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвүнүң
даргазының оралакчызы Виктория Хомушку,
массалыг чепсектер-биле ажылдаар специализи
Виктория Аймаа.

Чурук каасталгазы Влади Сааяны.

Ук үндүрүлгедө Энхжин Монгуштуң болгаш фоточурукта
маадырларның хууда архивинден материалдарны ажыглаан.

*«Өг-бүлө кезээде ниитилелдиң үндезини болур»
(Оноре де Бальзак)*

Энхжин Монгуштун тыртырган чуруу

*Автор:
Куулар Лилия Чадамбаевна,
Чөөн-Хемчик кожуунунуң Теве-Хая сумузу*

**Чөөн-Хемчик кожуунунуң аныяк Хөндергейде бойдус
чурумалдыг тайга чайлагга болур «Өг-бүле-амыдыралдың
өзээ» деп Теве-Хая сумузуңуң аныяктарының өг-бүле туткан
байырлалы**

Болур чери: Чөөн-Хемчик кожуунунуң бойдус чурумалдыг аныяк Хөндергей тайгазында чайлаар чери “Бестиг-Кара”.

Болур хүнү: 2018 чылдың июнь 15-те.

Болур шагы: 14.00 шакта.

1-ги башкарыкчы: Куулар Лилия Чадамбаевна – культурлуг хемчеглер төвүнүң методизи.

2-ги башкарыкчы: Көк-Кат Буян Ооржакович – Теве-Хая школазының төөгү башкызы.

Сорулгазы:

1. Оолду, кысты өглендирип, аңгылаары.
2. Куда-дойну эзиртир суксун чокка байырлаары.
3. Тыва ёзу-чаңчылдарны диргизип, сайзырадып база амыдыралга боттандыраары.

Уламчылаар үези үш шактың нүүрүнде:

1. Байырлыг ажыдыышкын.
2. Улуг өгбезинге сөс.
3. Аалчыларга сөс.
4. Йөрээлдер.
5. Хөгжүмнүг байыр.
6. Оюн-тоглаа.
7. Өгленген оолга, кыска сөс.
8. Түңнел сөс.
9. Аалчыларны үдээри.

Байырлалдың каасталгалыг дерилгезинде:

- а) Аныяктарның олурар дөрүнге хевисти азып, ийи чүректің овурун кылып, каастааш, үлегер-домактар, чечен сөстөрни бижип аскан.
- б) Кирер чоок-кавыга «Кирип моорлаңар!» деп кыйгы сөзүглелди бижээн.
- в) Ак өңнүг кадактар.
- г) Аьш-чемниң дээжизи.
- д) Куда үезинде аянынг хөгжүм үделгезин салыр.
- е) Аалчылар чыгып турар үеде, видеопроекторга оолдуң, кыстың чуруктарын болгаш видеозун слайдыга чорудуп, көргүзүп турар (видео бар болза салыр).

1-ги башкарыкчы:

Шаанда ийи аңгы өгге оол, кыс уруглар төрүттүнерге, оол уругнуң ада-иези кыс уругнуң ада-иезинче белек-селээн тудуп алгаш барып, уругга шай бузуп каар чораан. Ол дээрге-ле келир үеде ол ийи чаштар өг-бүле тудуп, чурттазын деп сүмелешкени ол болур. Оолдуң, кыстың ада-иелери кандыг айда, кандыг хүндүс аалдан үнерин улуг хам кижиге айтыртып аар чораан.

Куда дүжүрери дээрге ада-иезиниң өөнден кыс уругнуң аңгыланып үнгени ол болур.

Куда дүжүрери дээрге оол уругнуң ис баштанганы дижир.

Куда дүжүрериниң хүнү дээрге кыс уругну ашакка аппарып бээриниң хүнү болур. Куда дүжүрериниң хүнү дээрге оол уругнуң тиккен өгнүң улуг ээзи болган хүнү болур.

Бо кыска угаадыглар болза бистиң ада-өгбелеривистиң эрте шагдан бээр куда ёзузун ыдыктап кааны ол болур. *(Монгуш Бора-Хөөевич Кенин-Лопсаңның 2013 чылда үнгөн “Тыва чоннуң бурунгу ужурлары” деп номундан алдынган. Келген аалчыларга куда эгезинде өөредигни чорудуп, билиндирип чугаалаар).*

*Аныяктар дерип, каастаан мунган аъттарындан дүжүп,
баглашка узун-тынын чежип, баглаар.*

*Ол үеде аянныг хөгжүм үделгезин чоруп турар (сөзү Николай
Ооржактыы, аялгазы Мерген-Херел Монгуштуу “Курай, курай”
деп ырызын оожум салып каан турар).*

Байырлалдың бирги кол кезээ:

*Аныяктар четтинчип алган чоруп олурда, оолдуң авазы ак
энчекти чадып, аякта куткан чиң-сарыг шайын тудуп,
уругларынче сунар. Ак энчекти чадар ужуру болза өг-бүлөгө ак
орукту, аас-кежикти, бүгүдөгө чүглө экини кузээни ол болур.*

2-ги башкарыкчы:

*Аваңарның ак шайын ижиңер-ле, аныяктар!
Амыдырал-чуртталгаңар ак сүт ышкаш болзун!*

*Келин кысты, душтук оолду
Кадак тудуп, ак сүт өргүп
Ужур, чаңчыл сагывышаан
Уткуп тур бис, моорлаңар!*

*Чымыш иштиң шылгалдазын
Эгиннерге деңге чүктеп эрттирер дээн
Чалыылар-даа чоруп орлар,
Эки сөстен йөрээп тургаш, уткуулуңар!*

*Кожа-хелбээ чурттаваан бол,
Кызы, оглу таныштырган
Кудагайлар чоруп олур,
Күдүк базып уткуулуңар!*

*Оолдуң, кыстың өгленишкен байырынга
Өөрүшкүзүн үлежир дээш келгеннерни,
Өргүн чонну, кудаларны, төрелдерни
Өргээдиве чалап тур бис, моорлаңар!*

(Теве-Хая школазынга тыва дыл башкызы болуп ажылдап чораан Куулар Чечек Бызыяевнаның шүлүктээн одуругларындан 2000 чылдың август 15-те болган кудага дыңнап, бижээн. Амгы үеде бистиң аравыста чок).

Оолдуң, кыстың талазындан он-он чоок кижилери ак кадактарны холунга тудуп, ийи талазынга тургулап, аныяктарны хүндүткелдиң олудунче чалап үдээр. Ол үеде аалчылар, төрелдер шупту туруп келгеш, адыш-часкаашкыннары-биле хей-аъдын көдүрөр.

2-ги башкарыкчы:

Ынчангаш өгленип турар аныяктарны, оларның чалар от дег изиг ынакшылының херечизи болган эштерин хүндүлүг олутче адыш часкап чалап ап көрээлиңер. База оларның чанында хостуг олуттарже келин кыстың ада-иезин, улуг өгбелерин база душтук оолдуң ада-иезин болгаш өгбелерин чалап тур бис.

Кудаларны, төрелдерни, аныяктарның эш-өөрүн аңгылаан олуттарже чалап олуртур. Шупту олуттарже саадаптарга, башкарыкчы эгелээр.

1-ги башкарыкчы:

Шыяан ам! Бурунгунуң мурнунда, Девээ-Хая тей турар шагдан бээр, борбак чүве чуглуп, калбак чүве хадып турар шагдан бээр, бир-ле хүн экер-эрес алдын холдуг Чечек-оол деп Караты-Хаанның ортун оглу Эзир-оол балыктап, Чадаана хем кыдыы кайы сен дээш, сыырткыыжын тудуп алгаш, чоруп каан чүвең иргин. Оол-даа чүзү боор, балыктап олура, дээп болбас демир өрген, артап болбас алдын өрген каас-шиник хептиг, чойган дег хөнү-сынныг, чодураа дег карактарлыг Чойган деп аттыг алдын даңгынага таваржы берип-тир эвеспе! Ол хүнден эгелээш, алдын даңгынананы көрүп алган Эзир-оолдуң хөрек-чүрээ чүрек эвес, сагыш-сеткили сагыш эвес, уйгу-чыдын безин удувастаан чүведир эвеспе. Эзир-оол хөлзээн сеткилин ажыдып, алдын даңгынананы кады кырыыр, душтук кылдыр кудалап бээрин дилеп, адазынга амыр-дыш-даа бербестээн чүвең иргин. Оон бээр

чээрби бирги чус чыл эртип, сайзыраан үеде тос эртинелиг, бай-байлак, тос чүзүн ыдык малдыг, Караты-Хаан Чечек-оол-даа чөпсүнгөш, эрес-кежээ оглу Эзир-оолду өглөп-баштаар деп чарлыкты июнь айда үндүрүп келген чүве-дир эвеспе! Тоолда безин Өскүс-оол үш чүүл эртемниг турда, ол хаанның ажы-төлү тос чүүл эртемниг, тос онзагай эртинелиг, тос үнелиг ыдыктыг чүвең иргин! Хаан-даа июнь айның 15-те ара-албаты чонун чыып, куда-дойну дүжүрүп, байырлап эгелеп-тир, оо!

Тоол аянынга даянып алгаш, Содуна Ольга аттыг культуруг хемчеглер төвүнүң методизи Лилия Куулар чогаадып тургускан.

2-ги башкарыкчы:

Аалчыны дөрже чалаар ужур ындыг
Аяк шайны кудуп сунар чаңчыл ындыг
Аъш-чемниң дээжизин четтириңер
Аяк-шайдан аартап ора хөөрежиңер.

(Теве-Хая школазының тыва дыл башкызы Сурунчап Руслана Монгушовнаның чогааткан одуруглары).

1-ги башкарыкчы:

Хүндүлүг төрелдер, кудалар! Бо кайгамчык аас-кежиктиг Бурган авыралындан чаяаган кааң-аяс, аас-кежиктиг хүнде чурумалдыг, тоолзуг, чараш Тывавыстың бир булуңу Теве-Хая сумузунуң базарга-ла көк, эдерге-ле хек дээри аныяк Хөндөргөй чурумалдыг бойдустуг, эм-таң арыг агаарлыг чайлагже бисти чалаан аныяктар кымнарыл ол дээрге Кууларларның ортун оглу турза узун, тутса мөге, экер-эрес дуңмавыс, күдээңер Куулар Эзир-оол Чечек-оол оглу база алдын даңгына кызыңар, дуңмаңар, кернивис Куулар Чойган Мергеновна олар-дыр.

2-ги башкарыкчы:

Тывавыста база бир аныяк өг-бүлениң немежип турары биске өөрүнчүг. Чечек-оол Эрес-оолович, Чечен Орлановна

Кууларлар база оларның чоок кижилеринге ай-хүн херелдиг алдын даңгына дег Чойганны аал-өдээнче келин кылдыр хүлээп ап турары дээш, адыш-часкаашкыннары-биле байырдан чедирип каалыңар.

1-ги башкарыкчы:Өг-бүле туткан аныяктарывыс Эзир-оол биле Чойган арат чонун, эш-өөрүн, чоок кижилерин өөрүшкү-маңнайлыг, аас-кежиктиг байырлалынче чалааны бо. Ынчангаштың кайгамчыктыг ынакшылды, өлчей-кежикти чаяган, чараш «Өг-бүле – амыдыралдың өзээ»деп байырлыг куда-найырының аксын ажыттыңан деп чарладывыс. База шайлалганың байыр сөзүн күдээ оолдуң ачазы Куулар Чечек-оол Эрес-ооловичиге дамчыттывыс.

(Оолдуң ачазы куда-найырының аксын база ажыдып, келген аалчыларга, кудаларыңга, төрелдеринге байырлалга келгени дээш, өөрүп-четтириишкинниң сөстөрүн чугаалап, аяк-шайже чалаар).

2-ги башкарыкчы:Хүндүлүг кудаларывыс болгаш ырак-чооктан келген дөргүл-төрел, улуг-биче чонувус!

Саарып тургаш хайындырган
Сарыг-шайдан аартап ора, хөөрежип,
Аьштың-чемниң дээжизин чооглап,
Көрүшпээннер көржүп,
Танышпастар таныжып,
Кудашкылар куспактажып,
Амыдырал-чуртталгавыс сонуургажып,
Ажы-төлүвүстүң келир үезин чугаалажып,
Амыр-тайбың, эптиг-демниг, хөглээлиңер.
Амзаан чемиңер амданныг-ла болзун!
Аьштаныңар, чемнениңер!

(Теве-Хая школазының сан башкызы Ондар Светлана Сүге-Маадыровнаның чогааткан одуруулары).

Байырлалывыстың ийиги кол кезээнче кирер-дир бис.

1-ги башкарыкчы: Өг-бүлө тудары дээрге бот-боттарын хүндүлежири болгаш билчири. Чалыы-назынны, чалбыштыг ынакшылдың одун бүгү назынында өжүрбейн, камныы-биле тудуп эрттирери-дир. Аныяктарның өг-бүлезинге өөрүшкү- маңнай үзүлбезин, ажы-төлдүң хөглүг ыыды диңмиттелзин! Анай-хураган төрүттүнүп, мурнуу эдээн чаза бассын дээш, шупту бир дем-биле туруп кээп, Байырлалдың сүүзүннүг чеми - ак сүттү өргүп, амзап көдүрээлиңер. Курай! Курай! Йөрээлдериңер доктаап турзун!

(Шаг-төөгүден куда-найырынга улуг назылыг өгбелеривис малдың сүдүндөн тиккен ак шимени амзап, өйлүг өргүп чораан. Амгы үениң деңнелинде тыва шимениң орнунга ак сүттү өргүп, йөрээп болур).

Сүттү өргүп, йөрээгениниң соонда, Луиза Мортай-оолдун база Станислав Ирильдиң ырлааны “Эх, кудалар” деп ырызын салыр.

2-ги башкарыкчы: Амыдыраар алдын дүлгүүр хаачазы
Чолдуг оран – Тывавастың салгалдары –
Чалыы-чараш оглу-кызы магаданчыг
Келир үе дарганнажып, базым кылып
Амыдырал-чуртталгазын доңнаштырып,
Арат-чонга ижин-демин кадары ол.

(Одуругларны чогааткан: “Содуна Ольга” аттыг культурулу хемчеглер төвүнүң методизи Лилия Куулар).

1-ги башкарыкчы: Өгленишкен аныяктарывыска хөгжүмнүг белек. Сөзү болгаш аялгазы Николай Ооржактыы ыры “Курай-курай”. Күүселдеде Теве-Хая суурувустуң “Алдын Үннүң Эдилекчизи” аныяк ыраажывыс Самбажык Куулар.

2-ги башкарыкчы: Байырлалывыстың үшкү кезээ оюн-тоглааже кирер-дир бис!

Бирги оюн-мөөрей: Аалчыларны оюн-тоглааже чалап, угаанывысты сергедип, бодандырып, келин кыс дугайында үлегер

домактардан тываалыңар. *(Башкарыкчы үлөгөр домактарның эе одуруун номчуурга, дараазында киржикчилер уламчылап төндүрөр. Үлөгөр домактарның уткаларынга тайылбыр бээр.)*

Уран келин удазынга ораашпас деп бурунгуларывыстың угаадыын утпайн чоруулуңар.

1-ги башкарыкчы:

Хепти быжып даарааштың

(...) (эктиңге кет).

Кескиндиден хевисти

(...) (аргып ап чор).

Келин кижиге келген чуртка хүндүткедиг,

(...) (кежик-чолду хайырлап кээр уруу ол-дур).

Ава турда – аал долу.

(...) (Ада турда – кодан долу).

Кыстыг кижиге кыя сөглээр

(...) (Оолдуг кижиге оя сөглээр)

(Чоннуң чиге сөглээн үлөгөр сөстери)

Оюнга угааныңарны сайзырадып ойнап, идепкейлиг киришкениңер дээш, улуу-биле четтирдивис. Чечен-мерген тиилекчиге белекчигешти сунар.

2-ги башкарыкчы: Байырлалывыстың дөрткү кол кезээ “Билзектер солчулгазы”.

Аныяктар ынакшылы, бадыткалы

Сиилбип каастаан алдын билзээ

Чарлып болбас найыралдың

Ыдыы болуп, сүзүү болзун!

(Бот чогаал)

(Аныяктар удур-дедир билзектерин солчур).

Эзир-оол биле Чойганныңынакшылы кезээде кыптыгып чорзун, өшпес болзун! Найыралы эртинге дагны тургузар болзун дээш, ак сүттү өргүүлүңер!

(Билзээн солушкан соонда, аныяктарга хойнуң төжүнүң дилиндектөй кескен керзеңин чырыкташтырар. Биеэки үеде өгленген аныяктар билзектер солушпас турган. Ада-иезинден белекчигешти алыр турган).

1-ги башкарыкчы:

Өгленишкен оолдуң, кыстың чуртталгазы
Өөрүшкүлүг, кижик-чолдуг болзун дээштиң
Аьш-чемден нары-шээр чок чооглаңар-ла,
Алгыш-йөрээл, аян ырдан ырлажыр бис
(Бот чогаал)

База катап аяк-шайдан аартап, аьш-чемниң дээжизин нары-шээр чокка чооглап, аян ырдан ырлажып, каткы-хөглүг ойнап, танцылап, сеткилицер ханызындан дыштанып алырыңарны күзедивис!

2-ги башкарыкчы:

Байырлалывыстың бешки кол кезээ “Хүндүткелдинң чеми – ужа-төш сунары”.

Чаңчыл ындыг, ужур ындыг, шаандан тура тыва кижиге сагып чоруур чаңчылдарлыг, уруг-дарыгның куда-доюнда ужа-төштүг бараалгаар. Хүндүткелдинң ужурлуг чеми ийи ужаны кудаларывыста сунуп тур бис. *(Ак кадак-биле катай бээр).* Шаанда чүгле ава-ачазыңа ужа-төжүн, белзээн сунар турган. Кудаларыңдан ужа алган улус ону бичии-бичии кылдыр кескеш, келген чонга үлээр. Ооң утказы – келин кыстың чуртталгазыңа шаптаразыңнар турбазың дээш база тының үскен амылыг амытанның үүлезин шупту үлешкени болур. Амгы үеде ужа-төштү, белекти таарыштыр бээрин, бербезин ийи таладан дугуржуп алыр. *(Хонук-оол Доржуевич Монгуштуң “Тыва кижиниң үш доюн эрттирериниң чуруму” деп номундан алган).*

1-ги башкарыкчы:

Байырлалывыстың алдыгы кезээ “Кернинге белээн бээри”.

Оолдуң ада-иези кернинге ие ызыгууру салгалдан дамчып келген мөңгүн сыргаларны кулаанга суп бээр.

(Ие ызыгуурундан дамчып келген мөңгүн сыргазы чок таварылгада чаа саткан сыргаларны, билзекти суп бээр).

2-ги башкарыкчы:

Оолду, кысты, аныяктарны, ава кижичаяап, бодараткан болгай, байырлалда келген бүгү-ле аваларга хөгжүмнүг белек. Сөзү Зоя Намзырайныы “Эглип келир куштарым”. Күүселдеде Начын Ондар.

1-ги башкарыкчы: Өгленишкен оолдуң, кыстың

Эжи-өөрү аныяктарны
Өргүн чоннуң мурнун орта
Сонуургадаып, таныжаалы.

- Ынчангаш өгленип турар аныяктарывысты база оларның херечи болуп чоруур эштерин амыдыралга шынчы болуп, бот-боттарынга даңгырактарын номчуп бээри-биле бээр үндүр чалап аалыңар. Аныяктарның бүзүреттирген эштери-биле таныжып көрээлиңер. *(Аныяктарны дыңнап, деткиир. Адыш-часкаашкыннары-биле шаңнаар).*

2-ги башкарыкчы: Аныяктарывыс Эзир-оол биле Чойганны индирже чалап, арат-чонунуң мурнунга шылгап, угаангыр-сагынгырын көрээлиңер.

Кудээ оолга айтырыглар:

- 1) Хевистиң чаражы хээзинде
Келинниң чаражы чүдел? */сеткилинде азы кезээзинде/*
- 2) Душтууң кыстың шола ады кымыл?
- 3) Кым эң-не ажылгырыл?
- 4) Кайыңар бир дугаар «ынак мен, эжим» деп сөглээнил?

1-ги башкарыкчы:

Келин кыска айтырыглар:

- 1) Арганың сырыйы шеттеринде

Кижиниң сырыйы чүдел? /*төлдеринде*/

- 2) Бир дугаар душкан хүнүңерде душтууң оол кандыг хепти кедип алгаш турганыл?
- 3) Кайыңар чемнениринге ынагыл?
- 4) Чеже ажы-төлдүг болуксаар силер?

Төрелдериңер, чонуңарның, эш-өөрүңерниң мурнунга шылгадып, айтырыгларга харыылааныңар дээш четтирдивис. Хүндүлүг олуттарыңарны ээлеп, саадаңар-ла)

2-ги башкарыкчы:

Өлчей-кежик, буян доктаан,
Өөрүшкүнүң найырында
Чагыг-сөстүг, ырлыг-шоорлуг
Төрелдерни чалап тур бис!

(Бот чогаал)

(Келин кыстың улуг назылыг өгбези туруп кээп, ак йөрээлин алгаар. Куда эрттирген черге алгыш-йөрээл, өөрүшкү долган сагыш-сеткилдиг, чаагай, өндүр күзелдерни илередири – чаагай келир үеге бүзүрээриниң демдээ болур).

Эжиин ажып,
Экиилежип кээр чоннуг болзун!
Хаалгазын ажып,
Каттырып кээр чоннуг болзун!
Азыраан ыды ээрги болзун,
Азыраан малы менди турзун!
Аалда чоннуң
Амыр-мендизин айтырып чорзун!

Ыракта чонну
Ырызынга алгап чорзун!
Ажылыңга кызымак бол,
Ажы-төлге үлегер бол,
Аза-букка өжээртен бол!
Оглуң, урууң өглегиге
Омааң салба, онза чуртта,
Ооң төлүн база өглээш,
Оон харын акшыдым де!

(Хонук-оол Доржуевич Монгуштуң “Тыва кижиниң үш доюн эрттирериниң чуруму” деп номундан алган).

Өгбезиниң йөрээлиниң соонда аалчылар, төрелдер, эжи-өөрү чагыг-сөзүн берип, ыры-шүлүүн бараалгадып, белек-селзэн салып, уламчылаар.

2-ги башкарыкчы: Байырлалывыстың оюн-тоглаалыг кеззээн уламчылаар-дыр бис.

Ийиги оюн-мөөрей: “Найыралга шынчывысты найывыстан өөрениили”.

“Найыралды” деп сөстүң иштинден сөстөр тургузар: найыр, ай, ал, ала, ады, арыг, ыдар, адыг, алды, алдын, ыгла, ыы, ынаа, аар, ары. *(Кичээнгейлиг шупту сөстөрни тыпкан угаанныг аалчыларга база каш-даа сөстү тыпканы дээш, белектерни сунар. Оюнга киришкени дээш, өөрүп-четтириишжиниң сөстөрүн дамчыдар).*

2-ги башкарыкчы:

Үшкү оюн-мөөрей: “Угбазы, дуңмазы, эжи”.

Оюннун дүрүмү: Алды эр ойнакчыларны үндүр чалаар. Үнүп келген эр ойнакчыларны аалчылар аразындан алды кыс ойнакчыны үндүрүп кээринче чорудар. Шупту үнүп кээрге, башкарыкчы хөгжүм үделгезинге самнавышаан, “угбазы” дээрге эр ойнакчыдан кыс ойнакчы чүктениптер. “Дунмазы” дээрге,

куспактажыр. “Эжи” дээрге, шурааш, көдүрүлдүр будун аза аарак көдүртүр. Озалдай берген ойнакчылар оюндан чоорту сывырлып үнөр. Тиилекчилерни илередир. Шаңнаар.

1-ги башкарыкчы: Дөргүл-төрөл, кудаларның
Чалыы чараш аныяктарга
Сөңнээн белээ, чагыг сөзү
Кезээ шагда уттундурбас!

Башкарыкчының түңнел сөзү: Хүндүлүг чалаттырган аалчылар, төрөлдер! Кууларларның өг-бүлезинде куда-доюнга өөрүшкүзүн деңге үлежип келгениңер дээш, чагыг-сөзүңер, белек-селээңер дээш, улуу-биле өөрүп четтирдивис! Ынчангаш «Өг-бүле – амыдыралдың өзээ» деп өг-бүле туткан куда-дой байырлалды адакталган деп чарладым! Келген аалчыларывыска күзээривис болза сүлде-сүзүүңер бедик чорзун, ажил-ишке чедишкинниг болуп, аас-кежиктиг, бай-байлак, каң-кадык болуп, ада-чуртувусту алдаржыдып, амгы шагның кежиин четтирип, ажы-төлүңер эрес-омак, аас-кежиктиг, ат-алдарлыг, төлөптиг, чедишкинниг чоруур болзун деп йөрээп, байырлажып тур бис. Курай! Курай! Орук-суур менди чаагай!

*«Өг-бүлэ дээргэ үнэзи чок белек-тир.
Ону үрөвейн, хумагалаар ужурлуг бис»
(Сьюзан Кинэ)*

Аяна, Димчик Дашицыреновтар

Автору:
Джамилия Монгуш,
Чөөн-Хемчик кожуунуң

«Элээр куда – аас-кежиктиг өг-булениң быжыг үндезини»

Куда дүжери дээрге ада-иезиниң өөндөн кыс уругнуң ангыланып унган хүнү болур.

Куда дүжери дээрге оол уругнуң ис баштанганы дижир.

Куда дүжүрериниң хүнү дээрге кыс уругну ашакка аппарып бээриниң хүнү болур.

Куда дүжүрериниң хүнү дээрге оол уругнуң тиккен өгнүң улуг ээзи болган хүнү болур.

...бо кыска угаадыглар болза бистиң ада-өгбелеривистиң эрте-шагдан бээр куда ёзузун ыдыктап кааны ол болур.

*М.Б. Көнин-Лопсан. Тыва
чаңчыл.*

Куданың кыска планы:

1. Уткуушкун. (Куда-дой болур өргээге өгленип турар аныяктарны уткуп, келген аалчыларны дөрже чалап олуртуру, амыр-менди солчууру)
2. Куданын аксын ажыдары. (Куданын аксын оолдун улуг эр кижизинге ажыттырып, найыр-дойну эгелээри, аныяктар-биле стол артынга кыска оюннар, билзектерин солуштурары).
3. Оолдун чоок кижилеринге сөс. (Кызын берип турар кудаларынга хундукелдиң чеми- ужа-төжун сунуп, аныяктарга йөрээл-сөзүн сөңнээр, чагыг-сумезин дамчыдып белээн сунар.)
4. Келин кыстын чоок улузунга сөс бээри. (Аныяктарга аас-кежиин йөрээп, байыр чедирер.)
5. Төрелдежир чараш ёзулал.

6. Аалчыларга сөс (Аныяктарга йөрээлдер, байыр чедириишкиннери)
7. Оюн-тоглаа, танцы-сам (Шимченгир оюннар, келинниң боодал чечек октаары, командалыг оюннар).
8. Куданы төндүрери. (Түңнел, өг-бүлө туткан аныяктар келген чонунга өөрүп четтиргенин илередип, мөгөөр). Аалчыларны удээри.

Куданын чорудуу:

1. *Куда-дойнуң болуп эртер өргээ даштынга оолдун улузу кернин ак кадак, ак сүт-биле уткуп алып. Келин кысты ынчаар уткуп, хулээп алыры дээрге - аныяк ог-булеге ак орукту, аас-кежикти, бүгүдөгө чүглө экини күзээни ол болур.*

1-ги башкарыкчы:

Айнын чаазында, хүннүң эртезинде
 Алтай-Таңдынын баарынга
 Амыдырал- чуртталга тудуп,
 Арат-чонун чалап чыгган,
 Танышпас дөргүл-төрелдерин
 Таныштырып көруштүрген,
 Амданныг аъжын-чемин салып делгээн,
 Аныяктар моорлап келди,
 Амырлажып, адап-сурап,
 Адыш часкап уткуулуңар!

Өргээниң эжииниң бир талазында келген аалчылары чыскаалыпкан - ха-дуңма, төрелдери өөрүшкүлүг адыш часкап уткуп турар.

2-ги башкарыкчы:

Чаңгыс черге одаан кыпсып,
 Салым-чолун каттыштырган-
 Эжеш куу дег аныяктар –
 Эжишкилер чоруп орлар, уткуулуңар!

Кирер эжиктиң өске талазында чыскаалыпкан – оолдуң-кыстың эш-өөрү өөрүшкүлүг часкап уткуп турар.

Ийелээ:

Чымыш-иштиң аас-кежиин, шылгалдазын,
Эгиннерге деңге чүктеп эрттирер дээн,
Чалыылар-даа чоруп орлар,
Эки сөстен йөрээвишаан уткуулунар!

*Шупту келген аалчылар диңмиттиг адыш-часкап аныяктарны
өргээже чалап киирер.*

1-ги башкарыкчы:

Кожа-хелбээ чурттаваан бол,
Кызы-оглу таныштырган,
Кудагайлар чоруп олур,
Күдүк базып уткуулунар!

2-ги башкарыкчы:

Оолдуң-кыстың өгленишкен байырынга,
Өөрүшкүзүн үлежир дээш келгеннерни,
Өргүн чонун, кудаларны,
Олуттарже чалап тур бис, моорлаңар!

*Өгленип турар оолдуң төрелдери кудаларын өргээже киир
чалап, дөрже хүндүлүг олуттарже үдээр.*

1-ги башкарыкчы:

Келин кыстың, кудээ оолдуң,
Эжин-өөрүн төрелдерин,
Байырлалдың олудунче,
Чалап тур бис, моорлаңар!
Өгленишкен оолдуң-кыстың,
Өремелиг шайын ижип,
Сагыш-хандыр хөөрежиңер,
Чараш ырдан ырлажыңар!

*Төрел-бөлүк аайы-биле хуваап каан олуттарже аалчыларны
олуртур. Столдарга төрел-бөлүктөрнүң аттарын көскү
кылдыр парлап бижээш, салып каары күзенчи.*

2-ги башкарыкчы:

Өндүр-мерген өгбелеривис,
Өөр-өнер, аймак чонувус,
Өөрзүрек эштеривис,
Аныктарның бөгүнгү
Аас-кежиктиг куда-доюнга
Изиг-байырны чедирип,
Идегелдиг йөрээл-сөстен салып,
Ынакшылдың, найыралдың,
Ырлыг-шоорлуг куда-доюн эгеледивис!

«Куда ыры» аялгазы А. Чыргал-оолдуу, сөзү С. Сарыг-оолдуу.

Оол, кыс ийи башкарыкчы ырлап күүседир.

1-ги башкарыкчы:

Эргим кудалар, ха-дуңма, төрелдер база чалаткан аалчылар!
Бөгүн бистиң дуңмаларывыс, уругларывыс - Сат Шолбан
Николай оглу биле Сат Чаяна Кошкар-оол уруу өг-бүле тудуп
турары бо. Оларның өөрүшкүзүн үлежип, чараш байырлалынга
келгениңер дээш улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередип тур
бис.

Ынчангаш куда-доювустуң аксын ажыдары-биле сөстү,
Шолбаннын кырган-ачазы - Монгуш Биче-оол Мешпеневичиге
берип тур бис!

*Куда байырлалының аксын өгленген оолдуң ачазы азы улу
назылыг эр кижиге ажыдар ужурлуге, ооң ужур-утказы – ада
кижиниң харыысалгазының бедиин, өг-бүлениң баштыңы, кол
кижизи ол деп көргүзүп турары болур.*

2. Куда-дойнун аксын ажыдары-биле сөс:

Кырган-ачазы: Оглумнуң куда-дойнун аксын ажыдар аас-
кежиктиг болдум, хүндүлүг кудаларым, дөргүл-төрел!
Өгленишкен уругларывыстың

Өөрүшкүлүг хүнүндө -
Үнген-кирген чонунга
Үргүлчү эки диртип,
Ада-иезиниң адын сыкпайн,
Ада-чуртунга төлөптиг бооп,
Ажыл-ижинге мактадып,
Арат-чонунга хүндүткелдиг чорзун,
Депйөрээл салбышаан, куда-доювустун аксын ажыттыңан деп
чарладым, хундулуг чонум!

*Келген аалчылар шупту кырган-ачазынын йөрээлиниң соондан
“Ындыг-ла болзунам! Йөрээл доктаазын, курай-курай!” деп
курайлаар. Курайлап тура ак кадактарын хунгээр долгандырып,
азы болза өгленип турар аныяктарның уунче чараш роза
чечектерни, азы саазындан кескен кызыл чуректерни чажып
болур.*

1-ги башкарыкчы:

Тыва чонувустун улегер домактарында уткала-бар:
«Аалга кирген кижин аяк эрии ызырар, аьрга кирген
кижин саат дайнаар» дижир.
Аьш-чемниң дээжизин
Амзаңгырлап олурбайын,
Найыр-дойнуң нүүрү дээштиң,
Нары-шээр чок четтириңер!
Сагышка кирер салаттар-даа бар-дыр,
Хемдип чиир хендирбе-даа бар-дыр,
Эптей туткаш хемдиир эгилер-даа бар-ла,
Боданы аарак дайнап орап боорзак-даа бар-ла дыр,
Тавакта делгээн далган-даа,
Кижин пөкпес хлеб-даа бар-дыр,
Камныг, эп-биле кезип чиир
Калбак ужалар-даа бар-дыр,
Дөстүг болгаш кезип дайнаар,
Төштер-даа бар-дыр!
“База катап кагдырып чизе” - дижир

Манчы-хуужуур-даа бар-дыр,
Аштаныңар, чемнениңер кудаларым!

*Хөгжүмнүг байыр.
Сөзү болгаш аялгасы Василий Иргитии “Чонга
йөрээл”.*

*Келген аалчылар шайлап, аштанып-чемненип оорар аразында
башкарыкчы өгленип турар уругларга кыска солун оюн-
мөөрейлерни ойнадып болур:*

1. Оюн-мөөрей «Хундулуг шевер», “Хундулуг чем кылыкчызы” Оюннун солун талазы кыс уруг эр-кижиниң ажыл кылыр херекселдерин эки билирин хынаар. А оол уруг чем кылырынга кандыг холуксаалар ажыглаарын билирин көөр. Чижек кылдыр кыс уругга айтырыг: бо херекселдерниң аразында артык херекселди тып – домкрат, насос, блендер, паяльник... (блендер) Оол уругга айтырыг: колбаса, ногаан горошек, дузаан огурец, картофель, чуурга, морковь – бо чемнерни-холааш кандыг чем кылырыл? (Салат “Оливье”). Мындыг хевирлиг айтырыгларны салып тургаш “Өг-бүлениң тергиин шевери”, “Өг-бүлениң тергиин чем кылыкчызы” деп оюн-баштак хөрек демдектерин аныяктарга шаңнал кылдыр тыпсып болур.

2. Өгленген уругларның эштери-биле оюн «Куда-дой соонда Саттарның өг-бүлезинге оол уруг төрүттүнер бе, кыс бе?». Өгленген уругларның эр, кыс эштерин чалап алгаш ойнап болур. Оол, кыс ийи ползунок чувурну хулээткеш оларны өргээде келген аалчылардан долдуруп бээрин дилээр. Ползуноктарны аалчылар чоостар-биле, конфет-чигир-биле долдуруп болур. Кайы таладан көвей кылдыр долдуруптарыл, аныяктарның олчазы ындыг болур деп түңнээр.

3. “Тенниг яблоко” – от ыяштары-биле шашкылап каан чараш кызыл яблокону аныяктарның мурнунга чараш тавакка эккеп салыптар. Башкарыкчы ынакшылдын демдээ болур амданныг чараш яблокону хуулгаазын куштер теннер-биле кадап каан, ам ону чугле бот-боттарынга ынак аныяк оол биле кыстың

чылыг-чымчак эргим сөстери-биле яблокону эгидип болур деп чугаалаар.Тен бүрүзүн аныяктар бот-боттарынга эргим чараш сөстөрни чугаалап тургаш адырар.

1-ги башкарыкчы:

Өртемчейге кижилерге
Өөрүшкүнү сөңнөп чоруур,
Өндур улуг ынакшылды,
Өргүн чонум, бо хүн алгаал!

Оглу-кызывыс бот-боттарын тыпчып алгаш, дыка эки билчип турар аппаратан-дыр деп, ам чаа көрдүвүс. Ам оларны эрги ёзу-биле чырыкташтырар-дыр бис!

Тавакта белеткеп салган чагны аныяктарнын мурнунга эккелгеш,чырыктажыр ёзулалды кылыр. Аалчылар адыш часкап, байыр чедирер.

2-ги башкарыкчы:

Ам дараазында аныяктарның ынакшылының быжыг демдээ – алдын билзектерин солуштурар-дыр бис.

1-ги башкарыкчы:

Алдын билзек – анаа-ла бир каасталга эвес-тир ол,
Алдын билзек – ынакшылдын, найыралдын мөңгези-дир,
Алдын билзек – амыдырал-чурталганың быжыг доңу,
Алдын билзек – аас-кежик, өөрүшкүнүң херечизи.

“Самоцветы” ансамблиниң «Обручальное кольцо» деп ыры ырлап турда, аныяктар билзектерин солчуп кедер.

1-ги башкарыкчы:

Аас-кежиңер саглаңназын,
Амыр-тайбын делгерезин!
Аңгырлар дег аныяктарны,
Аянныг вальсе чалап аалы.

(Хогжумнуг байыр, ынакшыл дугайында чараш ырыга өгленишкен уругларны, оларның эш-өөрүн вальстадып самнадыр).

3. Аныяктарга йөрээл

Башкарыкчы аныяктар вальстап турда йөрээлди салыр.

Төрелинге төлептиг болзун,
Чонунга чоргаар болзун,
Ажыл-ишчи бүдүштүг болзун,
Ачы-буяны улуг болзун!
Улугларны хүндүлеңер,
Бичиилерни карактаңар,
Акы-дунма найыралдың
Ажыын билип хундулеңер!

Амыдырал оруундува
Аъттаныпкан оолга, кыска
Чорууңар-ла чогузун деп,
Соондува йөрээл салыыл.
Аас-кежик алдын хааржаан,
Аныяктар ажытсыннар,
Арыг чараш ынакшылдың,
Аян ырын ырлажыңар.

Төрээн оолдары мөге болзун,
Төрээн кыстары чараш болзун,
Торлаа ышкаш өнер болзун,
Торга ышкаш каас болзун!
Чурталгаңар узун болзун,
Шупту чуве эки болзун,
Баштаңгызы маңнык болзун,
Баар орук ажык болзун!

(Долзаң Кужугет чыып тургускан)

3.Оолдуң ада-иезинге сөс бээри.

1-ги башкарыкчы:

Баштайгы байыр чедиришкени, алгыш-йөрээлин сөңнээри-биле өгленип турар оолдун ада-иезин, кады төрээннерин дөрже чалап алылынар:

- Сат Алевтина Калгаевна, Сат Николай Сүгеевич – Чөөн-Хемчик кожууннун Хайыракан сумузунун хой ажы-төлдуг, үлегерлиг өг-бүлөзи, амгы үеде хууда малын азырап чоруур төлөптиг ада-ие.

Аныяктарга байыр чедирип, белек-селээн тыпсып, кудаларыңга чараш келин кысты өстуруп, кижизидип бергени дээш хүндүткелдиң чеми - ужа-төжүн сөңневишаан, ада-иениң салыр йөрээлдери:

Ачазы:

Дөңгө тигер өглүг болзун!
Дөъшке чалаар малдыг болзун!
Хая дег эттиг болзун!
Хараган дег малдыгболзун!
Алаак сынмас малдыгболзун!
Ак чуурга дег өглүг болзун!
Азыраан малы арбын болзун!
Ажы-төлу ковей болзун!
Торга дег каас болзун,
Торлаа дег өнер болзун!
Өггө сынмас төлдүг болзун!
Өзен сынмас малдыг болзун!

Авазы:

Найыр-дойнуң ширээзинде
Авыралдыг кудаларның
өгленишкен оолга, кыска
Өөрүшкүнү күзээн соруу
Келир уе чуртталганың
Кежик-чолун ажы-төлге.
Аас-кежиин, аяс хун, дээрни
Аккыр чемни сөңнеп туру.
Оглум-кызым оргу шөл дег,
Онза чараш чуртазын-на,

Хыраа, мөңгун бажын шимеп
Кыстыг, оолдуг чурттап чорзун.
Үениң чаш ажы-төлүн
Үнген хүн дег чаптап уткуп,
Эртем-билиг казапчазын
Эчис соруу чедер болзун!
(3. Намзырай).

4. Кыстын чоок улузунга сөс бээри:

2-ги башкарыкчы: Бо хуннун база бир кол кижилери, биске төлептиг келин кысты өстуруп берген Өвүр кожууннуң Солчур сумузундан ишчи-шевер өг-бүлө Сат Вера Доржукаевна, Маадыр Билчекеевичти микрофонче чалап аар-дыр бис.

Кыстын ада-иези база чагыг-сүмезин берип, байыр чедирер.

Авазы:

Сарыг аастыг куш төлу, өйү кээрге,
Чалгын хергеш, ак-көк дээрже ужугуптар.
Өскен-төрээн чылыг уяң бөгун кагаш,
Өске өгже чоруп тур сен, чассыг кызым,
Кижээ барган кыстың сагыыр чувези хөй,
Кичээнип чор, угаап бода, кужур кызым,
Бээ-кунчууң эки чаңын эдерип чор,
Бети-биле хары-муңчок салып эртпе,
Даңгаар эртен кымны мурнай тура халааш,
Далган-хуужуур, сарыг шайын шалып хайындыр,
Дуьшке чедир чылыг дөжек ээзи болбайн,
Дүнеге дээр олут орбайн, ижен кызым.
Багай чаңын көстү берзе, чүден чуттуг,
Баштай бистин адывысты адааны ол.

Ачазы:

Уругларывыс аас-кежиктиг оюн-оя, чигиин чире чуртазыннар!
Курай- курай!

Аалчылар шупту база катап курайлаар.

Келинин кады-төрээннеринге сөс:

Авыралдыг ада-иениң сөглээн сөзу,
Өгбелерниң чагаан чагы аныяктарга
Анаа хилис барбас болзун!
Ада-иезиниң соон салгаар
Ажы-төлү эртемниг болзун,
Ажыл-ижинге мактадып,
Арат-чонунга хүндүледип чорзун!

5. Төрелдежир ёзулал

Ийи таладан ада-ие, өгленишкен уруглар-биле баштак аян- биле эрттирер ёзулал.

Хову кежир селгүүстээшкин, алаак ишти кирдивис-даа,
Кончуг таптыг эргим күдээ, кат-иеңни куспактап каг, че.
Хемден балык тудуп алгаш, амданныг мүн кылдывыс-даа
Кернин көргөш, кунчуу өөрүүр – кернинерни куспактаңар!
Боова-боорзак быжыртып, делгеп салгаш, чемгерер мен
Бо-ла турар күдээңерни куспактаңар, кат-иези!
Хуужуур-манчы эъди тырткаш, согуна-даа доорадым-на
Кунчууң сени манай берди, дүрген куспактап каг, кернижек кыс.
Эртен манаа катап кээр бис, эъттеп, шайлап ишкей-даа бис,
Эргим бээзи, керниңерни эргеледип куспакта, че.
Аяк-савам аштап чуггаш, омаажымны оскунуптум,
Арай эвээш болду бээзи, ам бир катап куспактап каг керниңерни
Хүннуң-хүннүң алаак кирип, агаарлаңар, селгүүстеңер,
Күжүр бээзи кудайгайны, кат-иени база куспактап каг.
Байырлал соонда тарай бербейн, куспактажып чоруур кылдыр,
Кунчуу ам-на кудайгайны – оглуң, катын куспактап көр.
Ат-ла болган өг-бүле-дир, ачалар ам куспактажыңар.
Хөлүн эртир чурум үреп, тенивес сен, көрем, күдээ,

Хөөкүй каттың көрүп-ле тур, дораан барып куспактап каг.
Амыдырал-чуртталгаңар аас-кежи төнмес болзун,
Авалары куспактажып, мага-хандыр ошкажыңар!
Катыбиле кат-иези, бээзибиле кунчуу баштааш,
Кайгамчыктыг кернибиле кайгал, эрес күдээзи-даа
Өг-бүлелер куспактажып, ошкажыңар, ошкажыңар!
Өөрүшкүлүг аалчылар, курайлаңар, курайлаңар!

*Аалчылар курайлап турда, өгленишкен уруглар база оларның
ада-иези чонунга мөгейип бараалгап турар.*

6. Аалчыларга сөс.

*Белек-селек сунуп, йөрээл салыр аалчыларны бөлүктөп алыр:
улууг өгбелери, кырганнары, оолдуң иезиниң төрөлдери, оолдуң
аданының төрөлдери, кыстың иезиниң төрөлдери, кыстың
аданының төрөлдери, ажылдап турар коллективи, эш-өөрү,
чангысклассчылары.*

Аныяктарның бөгүнгү
Аас-кежиктиг кудазынга
Идегелдиг йөрээл салыр
Эдержип кээр эжи-өөрү,
Эң-не ээлдек сөзү-биле
Белек-селээн тудуп, сунуп,
Эштери дээш өөрүп турлар.

Ынчангаштың аныяктарның чангысклассчыларын,
чаңгыскурсуларын, кады ажылдап турар эш-өөрүн чалап тур бис.

7. Оюн-тоглаа, мөөрейлер, танцы- сам. (Капсырылга 1)

8. Куда-дойнуң төнер кезээ.

1-ги башкарыкчы:

Назынында чарылбас,
Найыралы бузулбас.
Үнген-кирген чоннуг,

Үргүлчү-ле чолдуг,
Эки диртип чорзун!

2-ги башкарыкчы:

Каптагайнын чонун кайгадыр челер
Калчан-Шилгилик болзуннар!
Делегейни дескиндир эргип көөр,
Дендии күштүг күзелдик болзуннар!
Деми чаңгыс болуп,
Деңге хүндүлежип чуртазыннар!

1-ги башкарыкчы:

Эжиин ажып, экиилежип кээр чоннуг болзун,
Хаалгазын ажып, каттырып кээр чоннуг болзун!
Аргышкан чону үзүк-соксаал чок,
Амыр-мендизин айтырып, сурап чорзун!
Курай-курай!
Ындыг-ла болзунам!
Йөрээл доктаазын!

Төнгөн.

Капсырылга

Куда-дойга оюннар, мөөрейлер

1. Оюн «Кайгамчыктыг өг-бүлө».

Оюнну оолдуң-кыстың төрелдери-биле ойнаар. Башкарыкчы мындыг айтырыгны салыр:

- 1) Керниңер аажы-чаңындан эң-не чарашсынар талалары? (оолдуң улузу келин кыстың он мөзү-шынарын адаар)
- 2) Күдээңерниң аажы-чаңындан эң-не таарзынган чүүлдериңер? (кыстың улузу күдээзиниң он мөзү-шынарын адаар. Кайы тала эң хөйүнү дүргени-биле адаарл, тиилээн болур).

2. Оюн «Розовые очки». Оюннун дүрүмүндө розаөңнүг очкини кеткеш, кожа олурар кожазын магадап мактап чугаалаар,

очкини дараазында кожаже дамчыдар. Башкарыкчы ойнап турар бөлүктү улам-дам алгап-мактаар.

3. **Танцы-биле ойнадыр оюн «Чүректөр».** Ийи каът төгерикке аалчылар танцылап турда, ийи саазындан кескен чүректөрни аай-дедир дамчытчыр. Музыка туруптарга, чүректи тудуп арткан аалчылар куспактажыр, азы кандыг-ла бир оюн-баштак шииткелге таваржыр.

4. **Оюн «Ватманга чурукчулар».** Холдарын кескен ойбактан уштааш маркерлер–биле өгленген аныяктарны чуруур. (Херечилерге ойнадып болур).

5. **Оюн «Угаанныг шляпа».** Башкарыкчы баъш удур солун сөстөрлиг ырылардан чыындыны белеткеп алыр. База чараш көскү шляпа бөрттен кылып алыр. Шляпаны кандыг-бир аалчының бажынче кедирипкеш, «А бо аалчының бажында кандыг бодалдар хайнып турар эвес?» деп айтырыптарга бир-ле ырының үзүндүзү дыңналып келир.

6. **Оюн «Конфеталыг дүрген-чугаа».** Оюннуң дүрүмүндө ойнакчылырга саазында бижиттинген дүрген-чугааларны аксында конфеталыг турда чугааладыр.

7. **Оюн «Рингиде боскерлар».** Бокс перчаткаларын ийи ойнакчы кеткеш туруптарга, мөөрейлежир даалгазы-биле таныштырар: конфеталарның картын перчатказын ужулбайын часкаш, чиир.

8. **Оюн «Шивилер болгаш диңчигештер».** Артык сандай-биле танцылаар оюннуң бир хевири. Чугле сандайлар орнунда өгленген уругларның оол эштери шивилер болур, а кыс уруглар шивилерни долганып, самнап турар диңчигештер болур.

9. **Оюн «Келир уени бурунгаар көрүп...».** Үрүп каан шарик иштинде оюн-баштак болуушкуннар бижээш, суп белеткеп каан турар. Шарикти алгаш, чарыпкаш аалчыларга номчуп бээр...

10. **Оюн «Өгленгеннерниң өг-бүле календары».**

Аныяктарның эш-өөрү куда-дойнуң соонда айдан дараазында куда-дойну дүжүрген соонда бир чылдаанынга дээр оюн-баштак болуушкуннар календарын тургузар.

Ажыглаан литература:

1. М. Кенин-Лопсан. Тыва чаңчыл. Кызыл, 2010, 338а.
2. Л.А. Панкова. Тамада. Семейные праздники. Москва, 2007.
3. М.Б.Кенин-Лопсан. Традиционная культура тувинцев. Кызыл, 2006, 230 стр.
4. Б.К. Будуп. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сестер. Пословицы и поговорки тувинского народа. Кызыл, 2010.
5. О. Бутаев. 1000 шпаргалок для тамады на свадьбы, юбилеи. - Москва, 2008.

*«Өг-бүлө тударда бот-боттарыңга ынакшааны
чедер. Өг-бүлени хөй чылдар дургузунда хумагалаарыңга
шыдамык болгаш өршээп билири чугула»
(Ава Тереза).*

Тыва Республиканың улустуң артизи Дыртык Монгуш биле ССРЭ-нин
культуразының тергиини Дадар Монгуш алдын кудазында уйнуу, Тыва
Республиканың алдырлыг артизи Олимпиада Чывырал-биле

Автор:
Алдынай Саая,
Мөңгүн-Тайга кожуун

АЛДЫН КУДА

Башкарыкчы:

Өгбелерим хайыралдыг чурту –
Өөм болган бедик даглыг черим,
Чонум-биле буян чаяп чурттаар
Чоргааралым, аксым кежиин өргээн –
Мөңгүн-Тайга –Мөңгө чуртум.
Экти бедик тайгалардан
Ээрлип, дүрүүп шурап баткан.
Эгээртинемес эртинелиг
Эргим хемим – Каргы, Мугур.
Бойдузунуң чараш, каазын
Боду чалап чаартып алыр
Чогаадыкчы, кежээ чоннуг
Чаагай, чараш – Мугур-Аксы. (Саая М.О.)
Амыргын-на, чыылган чон!
Амыргын-на, төрелдер!
Амыр-менди айтырбышаан,
Аалчыларны олуттарже чалап тур бис!

*Байырланчыг дериттинген столдарда аалчыларны чурум
аайы-биле олуртур. Адресстиг таблицалар салгылап каан
болур.*

Башкарыкчы:

Хүндүлүг төрелдер, аалчылар, эш-өөр!
Ак-көк дээрлиг хуулгаазын Тывавыска
Ада-өгбе угун салгап, чурттун тудуп
Авазы бооп, ачазы бооп чурттаандан бээр
Акы-дуңма, төрел чоннуң аразынга

Алдын куда четкижеге 50 чыл бооп,
Аас-кежик, буян долган, аяк-шайлыг байырлалче
Аалчыларны мөгөйбишаан чалап тур бис.
(Хундулелдиң столунче эң-не чоок аалчыларны чалап олуртур).

Башкарыкчы:

Чартык чус чыл дургузунда, өскерлиш чок
Чаңгыс бүле найыралын деңге тудуп,
Үүлениң экизин-даа, багайын-даа
Үлешпишаан, деңге кээри – чоргаарал-дыр.

Алдын куда ынчангаштыңонза, тускай–
Аныяктар кудазы дег куда эвес:
Эптиг-демниг ийи чүрек өөрүшкүзү,
Эртип келген узун орук туңнели-дир.

Мендельсоннуң маржын салыр.
Алдын кудазын эрттирип турар өг-бүлениуткуп,
чалап олуртур.

Башкарыкчы: Алдын куданы ажыдары-биле (...) чалап тур бис.
(Улуг кижиге сөстү бээр).

Башкарыкчы: Байырлал-даа ажыттынды,
Баштак-хөг-даа чаңгыланды.
Хүндүткелдиң бар-ла чемин
Күзел хандыр чооглаңар!
Аяк шайдан, аьш-чемден
Нары-шээр чок чооглаңар-ла.
Аян ырдан, баштак сөстен
Аай-дедир чижичерем.

Тавактарда салган чемни
Далдавайн чооглаңар!
Танышпастар таныжып ап,
Таваар оожум хөөрежиңер!

Ак-ла сүттүг изиг шайны
Аартавышаан хөөрежиңер.
Араңарда баштактанчып,
Амыр-шөлээн байырлаңар!

Башкарыкчы:

Өөрүшкү маңнайыңар, олча кежиин
Өөрүңер-биле үлежиңер.
Эмгежок хөй, улуг кежик угдунмааже.
Эдек долдур чүдүрүлдүр оваалаңар.
Сеткилдерни хомудатпайн, мага хандыр
Чедиштирип үлөп бээрин кызыдыңар.

Байырлал дугайында ыры ырлаар.

Чижээ, ыры «Байыр тудайн».

Башкарыкчы: Бо байырлалды эрттирериниң корум-чуруму-биле хүндүлүг аалчыларны таныштырайын. Бир-ле дугаарында столдарны харыылаар даргаларны томуйлаар эргемни ажыглааш, таныштырайын.

1-ги стол – (...)

2-ги стол – (...)

3-ку стол – (...)

Башкарыкчы: Бо байырлалдың кол маадырларын кончуг эки билир, эдержир төрөлдери, эш-өөрү, коллегалары мында чыгып келгенин билир бис. Ынчангаш бо өг-бүлениң дугайында айтырыглардан салыптайын. Ол айтырыгларны шын тыпкан кижини тускай шаңнал болгаш хүндүткелдиг даалга манап турар. Силерниң кичээнгейинерде айтырыг:

1. Алдын кудазын эрттирип турар хүндүлүг кижилеривис бир-ле дугаар 50 чыл бурунгаар каяа ужуражып, танышканыл? Чоокшуладыр дузалаайн: Мөңгүн-Тайга кожунунуң каяа?

Харыызы

2. Каш чылда, кайы хүнде база каяа кудазын дүжүргенерил?

Харыызы

3. Өг-бүлө кайы-кайы кудумчуларга чурттап турганыл?

Харыызы

4. Өгнүң кыс ээзи каяа төруттүнгенил?

Харыызы

5. Өгнүң эр ээзи каяа төруттүнгенил?

Харыызы

Башкарыкчы: Бо өг-бүлениң кончуг эки билирлерниң тергиини бооп ылгалып үнүп келдиңер, ынчангаш алыр шаңналынар бо. Хүндүткелдиг даалганы база хүлээдиили. Ам ыраажыга кандыг ыры ырлаарын чагыдып алыры силерниң эргеңерде.

Башкарыкчы:

Ынакшылдыңмөңгө быжыын чалыыларга
Ыдып берген солун тоол дег – төөгү-дур.
Чаңгыс удаа тыптып келген аас-кежиин
Шалбалапкаш, холдан салбаан үлегер-дир.

Эргим хүндүлүг чонум! Бистиң бо ийи хүндүлүг кижилеривиске арат-чонунга, ажы-төлүңгө, аал-оранынга, ада-чурттунга ынакшылды, чоргааралды, аас-кежикти база каң дег кадыкшылды кузеп каалыңар.

Ынакшыл дугайында ыры ырлаар. Чижээ, «Ат чок хемчигеш».

Башкарыкчы:

Кижин хөөкүй чырык черге чурттап чорааш
Кирер өглүг, эштиг-өөрлүг, төрелдерлиг
Аадып, чайгап азырап каан авалыг-даа,
Арат-чону сурап келир ачалыг боор.
Аът болза таныжарда киштежир дээр,
А кижин чугаалажып таныжып аар.

(...) өг-бүлезин бо бүгү чедип келген чонувуска таныштыраал!

Бо байырлалдың кол маадырларының кыска допчу-намдары болгаш блиц-анкеталары-биле таныштырар-дыр бис.

Алдын хүннүң херелдери шонмаан болза,
Арбай, тараа чемиш тыртып кайын үнер.
Авайымның чылыг холу дегбээн болза,
Амыр-шөлээн доругуп кээр шаам кайыл?

Херээжен кижиниң допчу-намдарын кысказы-биле чугаалаар.

Блиц-анкетаның айтырыглары:

1. Ынак баар чери.
2. Ынак өңү.
3. Ынак чеми.
4. Ынак үнүжү.
5. Ынак үези.
6. Ынак ному.
7. Ынак чогаалчызы.
8. Ынак ырызы.
9. Ынак артизи.
10. Ынак эжи.
11. Ынак эртеми.
12. Изиг күзели.

Ава дугайында ыры ырлаар. Чижээ, «Кады чор сен, авай».

Башкарыкчы:

Сугнуң арыг дамдыларын сорбаан болза,
Чүлүк тыртып чаш-ла хадың кайын үнер.
Чуртталгамда адам сөзү эвес болза,
Шуурган шыдаар ындыг күштү кайын аар мен.

Эр кижиниң допчу-намдары-биле кысказы-биле таныштырар.

Блиц-анкетаның айтырыглары:

13. Ынак баар чери.
14. Ынак өңү.
15. Ынак чеми.
16. Ынак үнүжү.
17. Ынак уези.
18. Ынак ному.
19. Ынак чогаалчызы.
20. Ынак ырызы.
21. Ынак артизи.
22. Ынак эжи.
23. Ынак эртеми.
24. Изиг кузели.

Ада дугайында ыры ырлаар.

Башкарыкчы: Бистиң өгбелеривис шаг-шаандан тура куда-доюнун соонда ажы-төлдүг, аас-кежиктиг чурттап чоруй баар турган-на болгай. Ам амгы шагның агымы-биле «алдын куда», «мөңгүн куда», «ягаан куда» дээш янзы-бүрү кудаларны чылдар аайы-биле демдеглеп эрттирер апарган бис.

Оон херечизи бөгүнгү чараш байырлал – (...) өг-бүле тутканындан бээр 50 чыл болган ою, өскээр чугаалаарга «алдын кудазын» эрттирип турарывыс бо.

Ужур-дүрүм ёзугаар алдын кудазын эртирип тура, алдын билзектерни чаартып, катап солчур онзагай ужур бар. Ынчангаш алдын билзектерни эккээрин диледим. (*Подноска алдын билзектерни эккээр*).

Бот-боттарынарның быжыг ынакшылыңар демдээ кылдыр алдын билзектерни байырлыы-биле чаартып, солчурун чаладым. (*Марш Мендельсона салыр*).

Башкарыкчы: 50 чыл иштинде, эгин кожа, орустаарга болза «плечом к плечу», «рука об руку» чурттап келген-не болгай силер, 50 чылда алдын куда диштивис, өгленгеш, 60 чыл болгаш кандыг куда дүжүрер силер? Бриллиант кудаңар эрттирер силер бе?

Бриллиант кудада белек кылдыр эртинелиг каасталгалар, савалар, бажың эдилелдерин сунар.

Башкарыкчы: Аалчыларга айтырыглар:

1. **Ногаан куданы** кажан демдеглээрил? *(Куда дүжүргөн чылдың дургузунда ай санында куда хүнүн демдеглээри. Сунар белээ – чугле чечектер).*
2. **Далган куданы** кажан демдеглээрил? *(Өгленгенинден бир чыл болганын демдеглээри. Сунар белектери – сава, бажың иштиниңэт-херекселдери).*
3. **Ыяш куданы** кажан демдеглээрил? *(Беш чыл болгааш эрттирер. Ыяштан кылган белектер база чечектер бээр).*
4. **Чес куданы** кажан эрттирерил? *(Чеди чыл болганда эрттирер. Бээр белээ – честен кылган эдилелдер, чечектер).*
5. **Ак-кызыл (розовая свадьба) куданы** кажан эрттирерил? *(Он чыл болгааш демдеглээр. Ашаа кадайынга боодап роза чечектер бээр).*
6. **Чайыр (никель) куданы** кажан эрттирерил? *(Он ийи чыл болгааш эрттирер. Бээр белектери – чайырлап каан савалар, чечектер).*
7. **Шил куданы** кажан эрттирерил? *(Он беш чыл болгааш эрттирер. Белээ – шил савалар, чечектер).*
8. **Шаажан куданы** кажан эрттирерил? *(20 чыл болгааш демдеглээр. Белээ – шаажан савалар, чечектер).*
9. **Мөңгүн куданы** шупту кижиге билер дээр болзувусса чазыг болбас боор. *(Билдингир езулал кудаларнын бирээзи. Белектери – мөңгүндөн кылган билзектер, савалар база чечектер сунар).*
10. **Тун (жемчуг) куданы** кажан эрттирерил? *(30 чыл болганда демдеглээр, тун каасталгалар, чечектер сунар).*
11. **Пөс (лён) куданы** кажан демдеглээрил? *(35 чылды демдеглээри. Белектери – пөстен кылган чүүлдер: аржыылдар, чоорганнар, чечектер).*

12. Шуру (рубин) куданы кажан демдеглээрил? *(Өгленгениниң 40 чылын демдеглээри, кадайынга шурулуғ билзек, чечектер сунар).*

13. Алдын куданы кажан демдеглээрил? *(Албан эрттирер езулалдыг кудаларның бирээзи. Өгленгениниң 50 чылын демдеглээри база ийи боду алдын-алдын билзектерни албан солчур, бээр белектери – алдын азы алдыннап каан эдилелдер).*

Башкарыкчы: Бистиң бо хүндүлүгөг-бүлевис бриллиант кудазынга чедир чурттап, эрттирерин күзеп каалыңар!

«Аяк шайны сээн-биле аартажыр дээш» деп ырыны ырлаар.

Башкарыкчы: Чартык чүс чыл дургузунда, чуртталганың Шаптаралдыг аак-кээгин эмиглежип,
Ажыл-иштиң бергезинден чалданмайн,
Ажы-төлдүөстүрери – буян ол-дур.

Тыва кижиниң байлакшылы – ажы-төлүдээр болгай. Өг-бүлениң ажы-төлү-биле таныштырар-дыр бис. Өг-бүлениң шупту ажы-төлү(...) кижиге.

(Чижээ, адаанда бергени ышкаш шүлүктөп тургаш, таныштырар).

1. Өгбелерден чаяп кааны салым-чолдан
Өгленишкеш, бодараткан улуг кызы,
Энерелдиг буян бургээн эмчи болган
Эргим кызы (...) бо-дур, таныжыңар! *(Таныштырар).*

Уруунуң кыска допчу-намдары болгаш өг-бүлөзи-биле таныштырар.

2. Дараазында ханы дамчаан
Авазының изин салгаан.

Кижизидикчи башкы болган
База кызы (...) бо-дур, таныжыңар!

*Уруунуң кыска допчу-намдары болгаш өг-бүлөзи-биле
таныштырар.*

3. Турза узун, тутса мөге
Алдын холдуг, уран-шевер
Тудугжу бооп алдаржаан,
Тулган оглу (...) бо-дур, таныжыңар!

*Оглунуң кыска допчу-намдары болгаш өг-бүлөзи-биле
таныштырар.*

4. Адазының, иезиниң бурун чурту
Алтай, Саян, Тыва чуртун алгап ырлаан.
Алдар-аттыг «Саяннарның» ыраажызы
(...) хеймер кызы, таныжыңар!

*Уруунуң кыска допчу-намдары болгаш өг-бүлөзи-биле
таныштырар.*

5. Соон дарый мөге-шыырак
Сооттуг-чугаалыг хеймеринден улуу,
Солун эр (...) бо-дур, таныжыңар!

*Оглунуң кыска допчу-намдары болгаш өг-бүлөзи-биле
таныштырар.*

*Өг-бүлениң ажы-төлүнгө тураскаадып бир ыры ырлаар
азы салыр. Чижээ, «Сени чаптааш».*

Башкарыкчы: Байырлал-даа хөглүг болзун,
Ырлыг-шоорлуг найыр болзун.
Аалчылар дөгерези
Ынак ырын ырлаар болзун.
Ажыл-ишчи, эрес-кежээ,
Амыр-дыш чок ада-иеэ,
Чедип келген төрелдери
Чедишкени күзевишаан,
Йөрээл-сөзүн сөглевишаан,
Чалаттырган аалчылары,
Чагыг-сөстүг төрелдери,
Белек-селээн сунар дээштиң
Берзенипкен манайберди.

Сөстү ажы-төлүнгө, төрелдерге, аалчыларга бээр-дир бис.

*Келгенаалчыларныңбелек-селээн сөңнөп, йөрээл сөстөрин
сөглөп, байыр чедирери.*

Башкарыкчы: Чалаттырган эштер-өөрлер
Чалгааравайын ойнап-хөглөп.
Оюннарга, мөөрейлерге
Олут орбайынкиржиңер-ле!

Аалчыларга ойнадыр оюннар:

Оюн: «Херээженнин кузели». Бо залда олурар херээжен чон шупту деңге хор-биле «Ийе» азы «Чок» деп харыылаар. Эр чон ыыттавайн, эки дыңнап алгаш, оода чамдызын амыдыралда күүседир.

1). Шалың алгаш, ашаа аңаа

Чангыс-даа көпөөк чарывайн эккээрин күзээрлер. «ИЙЕ»

2). Дыка хөй чемнер суккан,

Дыка аар сумканы көдүрүксээрлер. «ЧОК»

3). Херээженниң кол-ла күзели,

Хептер, хептер база хептер.

Хептер боорда анаа эвес

Версачиден, Юдашкинден. (ИЙЕ)

4). Өөрүшкүлүг херээжен чон

Өөр-өөр эр уктарны чуурунга ынак. «ЧОК»

5). Херээженнер эр улус оларга

Кезээде-ле чечектерни сөңнээрин күзеп чоруур. «ИЙЕ»

6). Секретарь, эмчи, башкы, няня-даа эвес,

Сантехник, таңныыл, тудугжу боорун кузээрлер. «ЧОК» азы «ИЙЕ»

7). Чигирзиг чем, шоколадты хүннүң-даа бол,

Чиксевичин тургаш безин алыксаарлар. «ИЙЕ»

8). Эртен база кежээ-даа садикче хүннүң-не

Эргим төлүн чедирер база алырынга ынак. «ИЙЕ» азы «ЧОК»

9). Куда дүшкеш, чээрби, үжен, дөргөн, бежен чылдар эрткен-даа бол,

Кулактарга эргим сөстөр дыңнаксаарлар. «ИЙЕ».

Оюн «Ынак эжештер»: Параларның караан шаарааш, башкарыкчы прищепканы кыс, эр кижиниң хевинге кыстырып каар. Олар прищепкаларны бот-боттарындан чыыр. Шуптузун мурнай чыыпкан кижини шаңнаар.

Оюн «Алфавит»: Бир столдан-на 1 киржикчини ойнадыр. Алфавитте каш үжүк бар ийик? Шын-дыр. Ындыг болза кижини бүрүзү бодунуң ынак үжүүн шилип алыр. Шилип алган болза, айтырылгларга харыылаар:

1. Ол үжүү баштаан чечек ады адаар. *(Шын эвес адаан азы тыппаан кижиге оюндан үнер).*

2. Ол үжүү баштаан чем ады адаар.

3. Ол үжүү баштан хоорай ады адаар.

4. Ол үжүү баштан хеп ады адаар.

5. Ол үжүү баштан Тываның алдарлыг артизин адаар.

Эң сөөлүндө арткан кижиге тиилээн болур.

Оюн «Цып-Цап»: Оюнга киржири-биле күзелдиг кижилерни үндүрүп алыр. Киржикчилер долгандыр туруп алгаш, бот-боттарының аттарын адажып таныжып алыр. Башкарыкчы «Цып» дээш, бир ойнакчыже айтырга оң талазында турган коязының адын адаар, «Цап» дээш бир ойнакчыже айтырга, солагай талазында коязының адын адаар. Чазыпкан ойнакчы оюндан үнер. Эң-не сөөлүндө арткан ийи ойнакчыны шаңнаар.

Оюн «Шоколад»: Ийи команда ойнаар. Шоколадты деңге часкаш, деңге чип эгелээр, шоколад команданың шупту кежигүннеринге чедишкен турар, мурнааннарны шаңнаар.

Оюн: «Үш маадыр»: Үш эр кижиге ойнаар. Шариктерни бээр. Кым мурнай чара үрүптерил, ол кижиге тиилээн болур.

Байырлалга хереглээр ырылар

Байыр тудайн

Аялгазы: Саян Сараагайныы,

Сөзү: Ульяна Балданныы

Эргим чонум, угбаларым, акыларым,
Эжим-өөрүм, оглум, кызым, дуңмаларым,
Эки сөстүң онза чырыын сөңнеп берейн.
Экиивеңер, эргимнерим, чараштарым.

Силер-биле чырык хүнүм чылыы эргим,
Силер-биле сылдыстарныңкараа уян,
Силер-биле күзелдерим каас-чараш,
Силер-биле хөрээм ишти өөрүшкүлүг.

Буян долган сеткилимниңыдык сөзүн
Буруй бербес ыры-биле чүглөп алгаш,
Курайлааным йөрээлимни эжей сунуп,
Курлак чедир мөгөйбишаан, байыр тудайн.

Курай-Курай (Йөрээл ыры)

Аялгазы: Мерген-Херел Монгуштуу,

Сөзү: Николай Ооржактыы

Көвей малы чаттып оъттаан,
Көктүг-шыктыг чуртумайны.
Хөөмей-сыгыт ындынналган,
Хөглүг-омак чонумайны.

*Кожумаа: Ак-көк кадаан хөлбеңнеткен,
Ава Тывам, курай-курай!*

Ачылыг бай оран-чуртун
Арат кижии ээлеп чорзун!

Чыраа, саяан мунуп чорзун!
Чычыы торгу кедип чорзун!

Кожумаа: Аяк шайын кудуп сунар,
Ава Тывам, курай-курай!

Алдын, мөңгүн эртинезин
Арбын чону эдилезин.
Чаагай, чараш чаңчылдарын
Салгалдары сагып артсын.

Кожумаа: Авыралдыг, кегээрелдиг
Ава Тывам, курай-курай!

Аккыр энчээн чадып алгаш,
Аалчызын уткуп алыр,
Дөрт чүк санай төрөл чонун
Дөрже чалап, сөңүн сунар.

Кожумаа: Азыракчы, чемгерикчи
Ава Тывам, курай-курай!

Ат чок хемчигеш

Аялгасы: Владимир Серенни,
Сөзү: Николай Ооржактыы

Тайгаларлыг чайлаг черде
Салымывыс каттыштырган
Чуртталгавыс хемчигежи
Шулурткайнып агып чыдар.

Кожумаа: Аян ырлыг, аян ырлыг,
Арыг суглуг, арыг суглуг,
Ындынналган, ындынналган,
Сырынналган, сырынналган
Ынакшылдың хемчигежи.

Ховаганнар аянынга
Холдарывыс четтинчипкеш,
Хойларывыс бажын дозуп,
Кожамыктап өстүвүс чоп.

Кожумаа: Аян ырлыг, аян ырлыг,
Арыг суглуг, арыг суглуг,
Ындынналган, ындынналган,
Сырынналган, сырынналган
Ынакшылдың хемчигежи.

Аккыр өгнү шимеп тиккеш,
Арбын малды чайлагладып,
Хемчигешке аттан бергеш,
Кежик-чолдуг чурттаал, сарыым.

Кожумаа: Аян ырлыг, аян ырлыг,
Арыг суглуг, арыг суглуг,
Ындынналган, ындынналган,
Сырынналган, сырынналган
Ынакшылдың хемчигежи.

Кады чор сен, авай

*Аялгазы: Ростислав Кенденбельдии,
Сөзү: Кара-кыс Мунзуктуу*

Ырак-чооктан меңден калбас
Ынак авам карактары,
«Эки чор» деп чагып сөглээр
Эриг-чымчак чуреккейи –

Кожумаа: Хайыралдыг авам,
Кады чор сен, авай.

Ажы-төлге ынакшылың
Арыг чаагай сеткилинде.
Өртемчейде сеңээ деңнээр
Өске кижиге тыппас-тыр мен.

Кожумаа: Хайыралдыг авам,
Кады чор сен, авай.

Төккен дериң, човалгаңы
Дөгөрезин эгитпес бол,
«Багай эвес кызым сен» деп
Мактадырын күзеп чор мен.

*Кожумаа: Хайыралдыг авам,
Кады чор сен, авай.*

Ыры «Сени чаптааш»

Оранымның оргаадайы
Орлан-шогаа эреспейим
Дамырактың сымыраны
Чараш үннүг матпадагым.

Ажыл-ишчи судалымның
Агымы дег сүлдем болган.
Кокпам изээр төлүм сеңээ
Кымдан эргим ынак-тыр мен.

Оглум, оглум, сени чаптааш,
Омак-сергээм хайныгып чор.

Аваңөскөн кавайынга
Ааттынып өстүң, оглум.
Хорагайнын чечээ ышкаш
Ховар боткур доруктуң-даа.

Оглум, оглум, сени чаптааш,
Омак-сергээм хайныгып чор.

Ада-иедугайында үлегер домактар

(каасталгага ажыглап болур).

Ада-ие – даяңгыыш,
Азыраан малы – чөлеңгиш.

Ада-ие сагынганда,
Аьш-чемде амданчок.

Адаң адаан адың,
Иең адаан шолаң.

Ада төөгүзү– алдын,
Ие төөгүзү–мөңгүн.

Ада сөзүн ажырып болбас,
Ие сөзүн ижип болбас.

Ада сөзү – «амыдырал»,
Ие сөзү– «ажыл-иш».

Иезин «инээм» дээр,
Адазын «аъдым» дээр.

Инээм өдээ – ием чурту,
Аъдым өдээ – адам чурту.

Катының эргинин артап,
Кат-иезин арнын көрүп таныжар.

Ада көрбээнин оглу көөр,
Ие көрбээнин уруу көөр.

Адазын дөзээр,
Иезин уктаар.

Ада чокта – чартык өскүс,
Ава чокта – бүдүн өскүс.

Иелиг кыс шевер,
Адалыг оол томаанныг.

Байырлалды доозары

Башкарыкчы: Аяк-шайны, аъшты-чемни чоогладывыс,
Аян-ырны ырлап-шоорлап, хөгледивис.
Байырлалды мооң-биле дооспушаан,
Менди-чаагай, байырлыг деп чарладывыс!
Орууңар ак-ла болзун!
Чолуңар бедик-ле болзун!
Курай, курай, курай!

Ажыглаан чогаалдар:

1. Будуп Б. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр – Кызыл, 2010.
2. Монгуш О. Тыва кижиги. – Кызыл, 1995.
3. Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери – Кызыл, 1990.
4. Чем развлечь гостей. – №3 – 2008.

*«Чурттулгада эң-не кол чүүл – өг-бүлө!
Баштай төрүттүнүп келген өг-бүлөң,
ооң соонда бодуңуң тудуп алган өг-бүлөң».*
(Джонни Депп)

Энжин Монгуштун тыртырган чуруу

Автор:
Роланда Маадыр-оол,
Кызыл хоорай

Куданы байырлаарының чорудуу

1 – ги кезээ: Уткуушкун

Куда эртирериниң болуп эртер өргээзиниң даштынга оолдуң ада-иези, улуг назылыг төрелдери өгленип турар аныяктарны чедип келген машиназындан азы аъттарындан, ак сүдүн өргүп уткуур, келин кысты ак дөжек кырынга тургузуп алгаш, ак кадактарны оларга сунар. Аалчылар ийи орук кыдыынга уткуп чыгып туруп аар. Кирер өргээзинге чедир ак дөжекти чадып каан боор. Ол дээрге келин кысты ак орукту күзеп, ак сеткиливис-биле уткуп турарының ужуру ол. Оолдуң улуг өгбези йөрээл номчуп чугаалаар.

Уткуушкуннун йөрээли:

Айның чаазында, хүннүн эртезинде
Алдай-Таңдының баарынга,
Амыдырал-чуртталга тудуп,
Арат чонун чалап чыгган,
Танышпас төрел-дөргүлдү
Таныштырып, көрүштүрген,
Аъжын-чемин салып делгээн,
Аныяктарның куда найыры
Амыр-тайбың эртсин!
Шайлалгазы-даа тергиин болзун!
Курай! Курай! Курай!

Уткуп турган кижилер, чон шупту «Курай! Курай! Ындыг-ла болзум! Йөрээл доктаазын!» деп деткиир. Оолдуң ада-иези ак кадакта аякта сүттерни уругларынга сунар. Уругларынга йөрээлин номчуурлар.

Оолдуң авазы:

Ак хадың бышкылыг бол, уруум.
Ак шары дег кештиг көгээрлиг бол, уруум.
Делегейниң чечээ дег каас бол, уруум.
Тел ыяштың чочагайы дег өөрлүг бол, уруум.

Оолдуң ачазы:

Хову сыңмас чылгылыг бол, оглум.
Кодан сыңмас хойлуг бол, оглум.
Эдискилеп аңнаар оолдарлыг бол, оглум.
Эвилең, кежээ кыстарлыг бол, оглум.

Оолдуң авазы (келген чонче):

Ада-иезиниң соон салгаар
Ажы-төлү эртемниг болзун!
Ажыл-ижинге мактадып,
Арат чонунга хүндүледип чорзун!

Оолдуң ачазы: Хүндүлүг кудалар, төрелдер база чалаттырган аалчылар, силер бүгүдени куда болур өргээже чалап тур бис!

Аныяктарга баштатырып алгаш, уткуп турган төрелдер, аалчылар шупту куда өргээзинче кириптерлер. Хөгжүмнүг аян ырлап турар (фанфара). Аныяктар оор черинге эрте бээрге арткан аалчылар соондан кирип хүндүлүг олутарынче саадап оорлар. Эжик чанында хоолгалаан айтыкчы бижип каан боор, кайы столда кандыг төрелдер барын демдегелеп каан. Чанында төрелдери тайылбырлап, чедирип дузалажып бээр олутарынче.

2-ги кезээ: Куданың ажыдышыны

Башкарыкчы: Амыдырал эжиин ажып,
Аас-кежик тудуп турар
Аныяктар чоруп орлар,
Адыш часкап уткуулуңар!

Адыш часкаашкыны. Үзүктелиишкин

Аныяктар аразында дугурушкаш,
Аас-кежик, амыдырал одаан кыпсып,
Ада-ие, төрелдерни чыып алгаш,
Аяк-шайже чалай бээрге, чараш-ла-дыр.
Чараш-ла-дыр, чаптанчыг-дыр,
Чалыыларның күзел-соруу күштүг-ле-дир!

Кежээкиниң мендизи-биле, эргим кудалар, ха-дунма, дөргүл-төрелдер! Бөгүн аныяктар (*оолдуң ады, кыстың ады*) өг-бүлө туткан кудазыңга моорлап келгениңер дээш улуу- биле өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис!

Хөгжүмнүг байыр

Башкарыкчы: Оолдуң, кыстың өргүп сунган аыш-чемин
Нары-шээр чок чооглаңар-ла, эргим чонум.

Башкарыкчы: Эргим төрелдер, куданы ажыдары-биле оолдуң талазындан улуг өгбезин (*даайын, акызын*) бээр чалап тур бис.

Куданың ажыдыкчызы: (*Адын таныштырар*) Эки хүннүң мендизи-биле хүндүлүг кудалар, төрелдер база чалаттырган аалчылар! Уругларывыстың өөрүшкүзүн үлежип чедип келгениңерге силер бүгүдеге улуу-биле өөрүп четтиргенимни илеретпишаан, курлак чедир мөгөйип тур мен. Ынчангаш уругларывыстың куда байырлалын ажыттынган деп чарладым. Шуптуңар эки дыштанып ойнап хөглээриңерни күзедим.

Хөгжүм ойнап турар

Башкарыкчы: Аас-кежик, Бүзүрел база Ынакшыл силерниң амыдыралыңарны кезээде каастап чорзун! Хүндүлүг аалчылар, столдарда аяктарда куттунган сүттерни аныктарның аас-кежи дээш, оруу ак чорзун дээш, көдүрүптөрүн кыйгырып тур мен!

Сөзү 3. Намзырайныы, аялгазы Вл. Серенни "Куда йөрээли" деп ырыны аялгазы аяар ойнап эгелей бээр. Ырының аялгазы ойнап эгелеп турда, башкарыкчы "Сарыг шайны аартап ора, хөөрежиңер, сагыш хандыр чараш ырдан дыңнаалыңар"! деп чарлаар.

Ыры күүселдези

Кудаларның күзел ыры
Кудук-чайык чаагай болзун!
Шилги бениң шиме сүдү
Шиилеп ажып, савалар долзун!

Оглум, кызым, оргу шөл дег,
Онза чараш чурттазыннар!
Хыраа, мөңгүн бажын шимеп,
Кыстыг, оолдуг чурттап чорзун!

Үениң чаш ажы-төлүн,
Үнген хүн дег, чаптап уткуп,
Эртем-билиг казапчазын
Эчис-соруу чедер болзун!

Таныштырылга

Башкарыкчы: Куспак челдиг Кула-дайны

Баглаажынга шинчилеңер!
Хува-сарыг кундаганы
Ширээзинге хүндүлеңер!
Оолдуң, кыстың өргүп сунган
Аьш-чемин чооглаңар-ла, эргим чонум!

Башкарыкчы: Энерелдиг эргим чонум,
Оюн-тоглаа, каткы-хөг чок,
Чугаа-соот чок, чагыг-сөс чок
Ындыг куда черле турбас!

Башкарыкчы: Аныяктар танцы-самче чалай берзе,
Анаа орбайн, тура халааш, хөгле, өңнүк!
Канчап билир, бедик-бедик ээжектер-даа сынып болур.
Ону тоова! Идиктерни ушта тепкеш, улай самна!
Барабанның ритми сени улам деткиир!

Башкарыкчы: Хоомай эвес кырганнарың
Кожамыктап ырлай берзе,
Билбес мен деп бижииргеве!
Чандыр-соора бадырыптур,
Хөгжүмчү сээ дөмөк болур.
Кожамыктар мөөрейи

(Столдардан бир-бир күзелдиг киржикчилерни чалап алыр).

Башкарыкчы: Чай чок чапсар үезинде
Оюннарны эрттирер бис.
Аңаа база идепкейлиг,
Омак-хөглуг киржир силер.

Башкарыкчы: Ынчангаштың, эргим чонум,
Байырлалды уламчылаал,
Өгленишкен уругларның
Өөрүшкүзүн көвүдедиил!

Башкарыкчы: Маңаа бис уругларның допчу-намдарын, төөгүзүн кайын төөгүп туруп бээр ийик бис аан. Ынчалза-даа чамдык айтырыгларны салыр апаар. Көрүп көөр бис бе, чүү деп бодаар силер? Шын-дыр! Шын-дыр! Салыр апаар.

Оюн. Өгленишкен оолду, кысты чалап аар

Башкарыкчы: Оолдуң ады кым дээр ийик?

(Микрофону аалчыларже көрүндүр бедидир тудуп бээр. Шын харыылаан кижиниң столун демдегелеп аар. Сөөлүндө шаңнаар).

Башкарыкчы: *Шола ады?*

Аалчылар: (шола адын адаар) Оол шын мегезин тодарадыр.

Башкарыкчы: *Кыстың адын кым дээр ийик?*

Аалчылар: (кыстың адын адаар)

Башкарыкчы: *Шола ады?*

Аалчылар: (шола адын адаар) Кыс шын мегезин тодарадыр.

Башкарыкчы:

1. Аныяктарның бичии школачы турда, өөренир сумказы кандыг өңнүг турганыл?
2. Аныяктар каш уруглуг болуксаарыл?
3. Бир дугаар уруун кым деп адап аарыл?
4. Аныяктар школа дооскан аттестадында каш «5» деп демдектигил?
5. Аныяктар кайы банкының карточкаларын тудуп, шыгжап турар ирги?
6. Аныяктар кайда ажылдап турарыл?
7. Оолдуң дээди эртем чедип алган чери, хоорайы?
8. Кыстың ынак чигирсиг ногаазы?

Шын тыпкан идепкейлиг киржикчилерге шаңналдар, хол белзэн сунар. Диңмиттиг аялга ойнаар.

Башкарыкчы: Ам оолдуң, кыстың херечи эштерин адыш часкап дөрже чалап алылыңар.

Оолдуң херечизи эжиниң дугайын таныштырып чугаалаар.

Экер-эрес (өгленген оолдуң адын адаар)

Кайы айның кайы черге,

Кандыг ава чырык черге

Бодарап каан чүве ирги?

Башкарыкчы: (Келин кыстың херечи эжиниң дугайын таныштырар).

Шырай-арны чырып орар,

Чымчак сөзү дыңнаксанчыг

Кенивистиң адын баштай

Кым-на бодап тыпкан ирги?

Айтырыглар. Эштериңер дугайын кайы-хире эки билир силер?

1. Эштериңерниң таныжып алган чери?
2. Ынак аялгазы, хөгжүмчүзү?
3. Уруглар садынче уруун кым хөй чедирерил?
4. Аяк-савазын кым чуурул?
5. Аныяктар кайы хоорайга чуртаксаарыл?
6. Ынак дириг амытаны бар бе, адын кым дээр, кым адаан?

“Эштериңер дугайында эки билир, кончуг эки- дир” дээш, шаңналдар, хол белээн сунар. Диңмиттиг аялга-биле үдээр.

Аныяктарга айтырыглар:

Кыска: Душтууңар, дужуп келгеш, чуну чугалаарыл?

Оолга: Кат-иеңерниң төрүттүңген хүнү кажан?

Кыска: Душтууңар кандыг чемге эң-не ынагыл?

Оолга: Таныжыңарның идииниң размери?

Кыска: Төрүттүнген хүнүңер-биле байыр чедирбээн дижик, канчаар силер?

Оолга: Душтууңар ажылдап каан акшаңарны чаңгыс хүн чарыпкан-дыр, чуу дээр силер?

Кыска: Душтууңар ваннага чунуп тургаш, ырлаар бе?

Оолга: Душтууңар телефонуңарда смстерни көрүп каапкан, канчаар силер?

Кыска: Душтууңарның карааның өңү кандыгыл?

Оолга: Душтууңарның хостуг үезинде сонуургаар чүүлү?

Кыска: Душтууңар төрүттүнгенде каш кил турганыл?

Оолга: Душтууңар каш уруглуг болуксаарыл?

Башкарыкчы: Кыска-даа бол, таныштывыс,
Кончуг эки билир-дир силер.
Ол дээш силерге «беш» салып тур бис.
Оолдуң, кыстың аажы-чаңын
Келген чону танып алды.
Ол дээш шупту хөглүг-хөглүг
Куда ырын бадыраалы!

*Ыры "Куда ыры". Сөзү С.Сарыг-оолдуу, аялгазы А.
Чыргал-оолдуу.*

Шупту кады ырлажыр.

Башкарыкчы: Хүрең-Дайның маңын көрээл.
Күдээвистиң күжүн көрээл!
Ада-ие, кудаларның
Алгыш-йөрээл сөзүн дыңнаал!

Башкарыкчы: Уругларынга чагыг-сөзүн база суй-белээн
сунары-биле оолдуң ада-иезин (*адын адаар*) бээр чалап тур бис.

Оолдуң ада-иези уругларынга байыр чедирип сөс алыр.

Башкарыкчы: Ада-ие чагыг сөзүн
Бедии-биле деткип тур бис.
Берген эди, сунган белээ
Ажы-төлге дуза болзун!

Башкарыкчы: Ам уругнуң ада-иезин (*адын адаар*)
уругларынга чагыгларын бээри-биле чалап алыылыңар!

Уругнуң ада-иези база байыр чедирип, белээн сөңнээрлер.

Башкарыкчы: Амыдырал узун оруу
Амыр эвес, нарын, берге.
Ачаңарның, аваңарның чагыг-сөзү
Кезээ шагда чүрээңерге кады чорзун!
Куда-байыр, найыр-дойнуң
Кундагазын шимчедиңер!
Өгленишкен оолга, кыска өөрүшкүнү күзээлиңер!

Башкарыкчы: Уругларынга чагыг-сөзү, сунган суй белээ
дээш, четтирдивис, хүндүлүг олуттарынарче саадап болур
силер!

Башкарыкчы А. Үержааның шүлүүн номчуп күүседир.

Башкарыкчы:
Адазының, иезиниң өөндөн үнгеш,
Аңгы чурттаар амыр эвес, нарын, берге
Амыдырал каас-коя сөстөр эвес,
Эргин, дерге эргеленчип ошкажыры,
Ээн шыкка селгүүстээри база эвес.

Арат чоннуң аразынга ижигери,
Ажы-төлдү доруктуруп, азыраары,
Ажыл-биле өөрүшкүзүн дарганнаары,
Хоор чоннуң күзелдерин бүдүрүшкеш,
Хостуг болгаш чыргалдыг, бай чурттаары-дыр.
Ынчангаштың чуртталганы хандыр бодаан
Ынакшылды үнелеңер! Ынакшылды камгалаңар!

Башкарыкчы: Сөзү К.-Э. Кудажыныны, Л. Кан-оолдуу, аялгазы Вл. Сереннии «Дирде-макдо» дел шииден «Ынакшыл» деп ырыны бараалгадыр-дыр.

Кудалар-биле таныштырылга

Башкарыкчы уругнуң кол төрелдерин кудалар-биле таныштырып адын адааш сценаже чалап аар. Баш бурунгаар оларның аттарын айтырып алгаш, оларга сунар хой ужаларын болгаш белектерни билеткеп аныяк төрелдер дузалажып бээр. Ужаны деспиге чода сөөгү-биле, быштакты кырынга салгаш, ак кадак кедирип бээр.

Таныштырылга соонда фонограммада тыва улустуң ырызы "Дээң-дээң" аялгазы чаңгыланы бээр. Оолдуң талазындан деспилерде хой ужалары туткан аныяк оолдар-уруглар үнүп келгеш, кудаларынга, ада-иелеринге күдүк базып мөгейгеш, тыва чоннуң хүндүткелдиг чеми ужаны, төштерни сөңнеп тутсур. Ол езулал үезинде башкарыкчы шүлүк одуругларын номчуп, аалчыларның хей-аъдынкөдүрүп, адыш часкап турар.

Башкарыкчы:

Стол санай олут чазай орган чонга
Ужа-төштү, аъш-чемни сөңнеп-ле тур.
Улуг-биче хүндүткелдиг аалчыларны
Уруг-дарыг уткуп ап тур, чараш-ла-дыр!
Чараш-ла-дыр, чаптанчыг-дыр,
Чалыыларнын шырай-арны чазык-ла-дыр!

*Езулал доостурга, кудалары олуттарын ээлептер.
Башкарыкчы ам оолдуң угбаларын, честелерин эң улуундан
эгелеп, сценаже чалаар. Олар белектерин тудуп алган үнүп
келгеш, аныяктарга йөрээлдерин чугаалаар.*

1-ги төрели: Күдээ оолдуң иези сеңээ ие болзун,
Күдээ оолдуң адазы сеңээ ада болзун!
Кады төрээн угбалары, акылары
Кажан шагда кагжып болбас төрөл болзун!

2-ги төрели: Эрте турган эрес оолга
Эзерлиг аът дужар джир.
Улуг уйгу ээзи бооп,
Ундаралга алыспаңар!

3-кү төрели: Кандыг-даа иш кылганыңарда,
Кара, ак деп ылгаваңар!
Кадыг иштиң чымыжындан
Харыксырап ырбаваңар!

4-кү төрели: Угулзалыг идик даараар
Уран-шевер кыстыг болуңар!
Эдискилеп аңнар адар
Эрес аңчы оолдуг болуңар!

5-ки төрели: Ажы-төлүнер көвей болзун
Азыраан малыңар арбын болзун!
Тоннанганыңар торгу болзун!
Эзертээниңер чыраа болзун!

6-гы төрели: Мурнуу эдээңерни
Анай-хураган чаза бассын!
Соңгу эдээңерни
Ажы-төлүңер чаза бассын!

Оолдуң улуг угбазы:

Өг-бүлө тудуп аңгыланып чурттай бергеш,
Өскөн өөңөрнү чылыг сеткип, сактып чоргар!

*Хөгжүм үделгезиниң аайы-биле шупту төрөлдери
өгленишкен аныяктарга белектерин деңге тутсур.*

Башкарыкчы (ол үедө):

Ада-ие, угбалары, честелери
Чагыг-сөзүн, белек-селээн сунуп-ла тур!
Өкпе-дарыш, алгыш-кырыш дыңналбайн-дыр.
Өскелерге үлегерлиг, чараш-ла-дыр!
Чараш-ла-дыр, чаптанчыг-дыр,
Чалыыларның куда-дою сагыш-ла-дыр!

Башкарыкчы:

Угбаңарның, честеңерниң
Акыңарның, чааваңарның
Дуңмаларның йөрээл сөзү
Доктаап турзун. Деткип тур бис!
Суй-белээ сеткил өөртсүн,
Берген эди эт болзун!
Куда-байыр, найыр-дойнуң
Кундагазын шимчединер!
Өгленишкен оолдуң, кыстың
Өөрүшкүзүн үлежиңер!
Вальс аялгазы ойнап эгелей бээр

Башкарыкчы:

Тааланчыг аялганы дыңнай бээрге.
Вальс самның шимчээшкини көстүп кээр-дир,
Өгленишкен аныяктарны вальс манай берди:
Вальс! Вальс чалай берди!

*Өгленишкен аныяктар вальсты танцылап, залды бир
долганыр.*

Башкарыкчы:

Эжеш куу дег аныяктар чараш-ла-дыр,
Келген чону ону керегеш, магадап тур!
Аныяктар аразында сумелешкеш,
Оргун чонун вальс самче чалай берди!
Шупту вальсче! Аныяктар чалап тур! Вальс! Вальс! Вальс!

*Вальстаан улустар аразында оонак барааннар садыглаар
хааржактар туткан уруглар лотереялар садып чоруп тура,
микрофонга кээр.*

Садыгжы: Байырлал-биле, хүндүлүг аалчылар!

Бөгүн бистиң лотовуста "(оолдуң ады, уругнуң ады)"деп
лотереялар садып турар. Өртээ (...) акша. Садып алырынче
далажыңар!

1-ги садыгжы: Конфет, чигир, үзүм-даа бар,
Шаап мунар "Джип"-даа бар.
Шымдаңар-ла, дүргедөңөр,
Шуптуңарга чедишпейн баар лотерея!
Лотерея! Лотерея!

*Садыгжылар дыштанган, танцылаан улус аразынче
лотереязын садып чоруптарлар. Вальс төнөргө, аалчыларга
оюн ойнадыр.*

Оон соонда чалаткан аалчыларга сөстү бээр.

Башкарыкчы:

Дыңнаңар! Дыңнаңар! «Дыңнаваан бис» дивес силер!
Көрүңер! Көрүңер! «Көрбээн бис» дивес силер!
Аъш-чемни делгеп салган
Олут-ширээ манай берди.
База катап аалчыларны
Аныяктар чалай берди.

Башкарыкчы: Аныяктарга байыр чедирери-биле келин кыстың *(адын адаар)* кады ажилдап турар эштеринге сөс. *(Оолдуң-даа эштери бооп болур).*

Башкарыкчылар байыр чедирип сөс алыр дээн аалчыларның даңзызын баш бурунгаар тургузуп алыр. Каш минута дургузунда байыр чедирип, чүве чугаалаар үезин айтып, сагындырып каар. Хөгжүмнүг байыр чедиришкиннерин, оюннарны, танцы-самны байыр чедиришкиннериниң аразынче кириер. Башкарыкчылар шайлаан чоннуң эрезин киририп, кыйгы-шүлүк одуругларын номчуп турар.

Куда төнер.

*“Өг-бүлө тудары дээргетөнчү чок удур-дедир
кижизидилге-дир”(Ари-Фредерик Амьель)*

Виктория, Маңнай Хомушулар

Автор:
Валентина Донгак,
Чөөн-Хемчик кожуун

Өгленишкен аныяктарның куда ёзулалын эртирер сценарийиниң чижек төлевилели

1. Кудага келген аалчыларның аныяктарны уткуурунга белеткели.

Куда байырлалын эрттирерде келин ап чоруптурар күдээ болгаш ооң төрелдери аалындан (бажыңындан) үнүп чоруурундан эгелээш, байырланчыг, хөглуг болуру күзенчиг. Келинни ада-иезиниң аалындан (бажыңындан) ап тургаш, кандыг-бир берге шылгалдалар эвес, а келин кысты алгап-йөрээген эки күзээшкннер-биле үдээр болза чараш.

Чижелээрге:

Чавагазын салбактаңар,
Чаваа-доруун эзертеңер,
Боошкунун борбактаңар,
Богба-доруун эзертеңер ...
Барыксаанда, барбайн канчаар,
Баглапкаанда турбайн канчаар.
Өөренгенде турбайн канчаар,
Өртеп каанда турбайн канчаар....
(тываулустуң кожаңнары)

Куда шайлалгазының болур черин эртирикчилерниң болгаш аныяктарның күзели ёзуугаар дерип, шимеп каан турар. Өг-бүле, ынакшыл, ха-дуңмалышкы найыралага хамаарышкан ырыларны салып, аалчыларны хөгледир. Кажан аалчылар чыгып эгелээн үеде, өгленишкен аныяктар кээрин манаары шыланчыг болбазы-биле, башкарыкчы кижини аалчыларны хаара тудуп, белеткел ажылын баш бурунгаар чоруда бээри күзенчиг. Башкарыкчы кижини куда эртирикчилери-биле дуугуржулга ёзуугаар байырлалды кезектерге хуваап алгаш, таарымчалыг кылдыр эртирер ужурлуг.

Башкарыкчы:

Аалчылар, төрелдерим, куда-баарлар,
Амырыңар, мендиңерни алчып-бержип,
Ал-боттарывыс көржүп, таныжып,
Аралажып, төрелдежир үевистиң келгени бо.
Амыр-ла бе?! Менди-лебе?!
Аал-аймаавыста немежип турар
Аныяк өг-бүлениң куда байырлалы
Аянныг, чараш эртери-биле
Омаавысты көдүрүп, өөрүшкүнү оштап,
Оюн-тоглаавыс эгелеп тураалыңарам, че-ве!

Башкарыкчы: Эргим аалчыларым! Аныяктарның куда шайлапгазының канчаар эртери чыылган чондан кончуг хамааржыр. Амыдырал эгезиниң кол байырлалы уттундурбас өөрүшкулуг болуру-биле сөглээр сөс, ырлаар ыры бүрүзүн кончуг бодамчалыг кылыры чугула. Сорук-хөөнну көдурер кончуг ынак оюнуvus кажыктар-биле «аъттан чарыштыра» кааптаалыңарам, че!

(Оюнну оолдуң биле кыстың төрелдериниң аразында баштак-биле чижитирип эртиргеш, тиилекчилерин куда уезинде чарлааш, шаңнап болур).

Башкарыкчы: Чүгүрүк аъттарның чүгүрүүн үндүр халыттывыс. Ам эзиннелдир, бөөлдендир национал самывыс «Дээң-дээңни» база кады самнай кааптаалыңар, че!

(Шупту бар аалчыларны куда болур черниң даштынга азы, болдунар болза, иштинге төгериكتей тургускаш, национал самнарны кады күүседир).

2. Аныяктарны уткууру.

Башкарыкчы:

Куда-байыр ээлери – аныяктар чедип келди,
Курайлаңар, уткуңар-ла!

Өгленишкен аныяктар чоруп орлар,
Өөр-чону өөрүшкүлүг уткуңар-ла!
Аал ээзи ава кижиге оглун, кызын
Аяктарда ак шай-биле уткуп алды,
Ак чол йөрээп, ак чем сунган
Ава кижиге буян-кежиге –
Ажы-төлгө доктаар болзун! Курай-Курай!
Амыдырал эжиин ашкан ажы-төлгө
Авыралдыг авазының күзээшкини -
Алызында узун назын назылааже
Ак чаагай орук оштап, буян болзун! Курай-Курай!
Эжиге кысты шилип тыпкан күдээ оол-даа
Эргин артап кирер душта эргим душтуун
Күштүг холга кедурупкеш базып кирер
Күдээ биле келин бо-дур, магаданар!

(Аныяктар-биле кады аалчыларны олуттарга олуртур).

Башкарыкчы:

Дөргөн ала төнгөн болза,
Дөргүн сыңмас чору-ла бе,
Төрелдери төнгөн болза,
Дөр-ле сыңмас олур-ла бе?
Төрелдерим, кудаларым, аалчыларым,
Дөрже эртип саадаңар, моорлаңар-ла!
Куда-дойнуң өөрүшкүзүн үлежиили,
Куда-баарлар ёзулалын магадаалы!
Баштактанчып, ырлажыр бис
База кадытанцылаар бис,
Амданныг чем кадычооглап,
Аралажып, хөөрежир бис.

3. Шайлалганың аксын ажыдары

Башкарыкчы: Буянныг бо магалыг хунде бугу аалчыларның мурнундан өгленишкен аныяктарывыс (...) биле (...) байырывыс чедирип тур бис!

(Күдээ биле келин олуттарынга чедип кээрге, оларны олуртурда, шупту улуска адышты часкадып, аянныг хөгжүмнүг байырны чедирер).

4. Хөгжүмнүг байыр чедиришкени

5. Кудадойнуң аксын ажыдары

Башкарыкчы: Кудадойнуң аксын ажыдар хүлээлге кажан-даа хүндулуг болгаш чоргааранчыг харыысаалга. Күдээнин талазындан (...) чалап тур мен.

6. Аныяктарны алгап-йөрээри

Башкарыкчы: Кижичурттуг, төөгүлүг, чырык черге чаяап, адын адап, өстүрүп каан ада-иелиг, төрөөннерлиг. Бистиң бо хүн өгленип турар аас-кежиктиг аныяктарывыс (...) база (...)

7. Күдээ оолду алгап-йөрээри

8. Келин кысты алгап-йөрээри

Башкарыкчы: Артыш-чойган чыды-биле айызанып,

Арга кезип, чимис-катка байыырганып,

Черниң кырын чөлээш-биле угулзалап,

Чечек бажын саглаңнадыр суйбай тудуп,

Акы-дуңма найыралга чоргаарланып,

Ажыл-иштиң чымыжынга изиргенип,

Амыдырал хүлүмзүрүүн шырайланып,

Аас-кежик, ынакшылга сорукуталып,

Чаңчыл багы хомудалдар дыңнашпайн,

Чартык сөстен бодун билчип, хүндүлежип,

Эрикпестээн ада болгаш ие болуп,

Эргеленчип, кезээде-ле хөглүг чаңнап,

Чугле, чугле кады чурттап сеткил амыр чоруңар-ла!

(О. Сувакпип)

Башкарыкчы: Оол, кыс-биле таныштывыс. Олар бо хүн онза, чараш өлчейлиглер, кежиктиглер. Шак бо чараш хүнде база бир тускай, ханы уткалыг ёзулал - ынакшылдын, өг-бүле тутканының демдээ – билзек солчулгазы.

Аныяктарны хоойлу ёзугаар бадыланыштырар ёзулал, билзек солчулгазы.

Башкарыкчы: Бистиң бо хүн чолдуг чоруу чогуп бүткен эргим чараш, өгленип турар аныяктарывысты хоойлу ёзугаар бадылаштырары-биле Хамааты байдалдың актылар бижидилгезиниң ажилдакчызын чалап тур мен.

(Байырлыг бадылга соонда билзектерни солуштуруп, аныктарны танцыже чалаар. Күүседир самы, вальс азы танго, оларның боттарының белеткеп алганындан хамааржыр. Күдээ биле келинниң самы)

9. Оюн “Ынакшылдың оруу”

Күдээни аныяк төрелдери болгаш эштери оолдар ортузунга тузускаш, боттары холдарындан четтинишке, долгандыр орааштындыр (долганчык ышкаш кылдыр) туруп алыр. Келинни база-ла аныяк кыс уруглар ынчалдыр долганыпкан соонда, күдээ биле келин бот-боттарынга ынакшылдың, эргелелдиң чараш сөстөрүн чаңгыстап адап тургаш, орукту ажыдар. Сөс бүрүзүн адаан санында-ла долгандыр четтинишкен эштери чаңгыстап салдынышкаш, ийи талазындан оруктай чыскаалыптар. Шупту частып, чыскаалыпканда ийи аныяк уткуштур кылаштажып келгеш, ортузунга келгижеге аалчылар оларның кырынче чечек бүрүлөрүн чажып, ыыткыр мактап, күзээшкиннерни кылыр. Оюнну эртирикчизи боду хөгжүм-танцы-биле холбап тургаш, сайзырадып болур).

Башкарыкчы: Өртемчейде түмен-саая сылдыстар дег,
Өргүн чоннуң аразындан шилип, тыпкан
“Өг-бүле тудар эжим бо” деп бүзүрээни,
Өлчей шаңнаан душтуу-биле өгленишкен
(...) биле (...) аас-кежиин күзээлиңер.

Куда – дээрге ынакшылдың байырлалы, ынчангаштың Тываның Улустуң чогаалчызы Э. Мижиттиң мындыг шүлүүн силерге мен тураскаадым:

Талыгырда шала көстүр дүдүскектиг дээр-биле
Чаактарын дээштирип эргелешкен тайгалардан
Чашта өрзөн чалаа-кара сагындырып, чидип, көстүп,
Тайлып баткан дамыракты ынакшылга деңнекседим.
Ырак-узак орук чорааш, маңаа дүшкеш,
Ээгип келгеш, ээлгир сын дег агымынче ошкай аарак,
Эм-таң болган суун ижип, караа чырып, күжү кирер
Ынакшылдың аржаанындан амзаан кижиге аңаа дөмей.
Чаъска-чарга, хатка-хүнге додуктурган хүрең арнын
Мөңгуннелир саарыгның секпередир чуганы дег,
Мөөр аът дег сеткилдерден хирни-чамны силгип кааптар
Чаякчы күш – ынакшылдың суйбаашкыны аңаа дөмей.
Ынчангаштың сугнун бажын ыдыктыг деп, мээң чонум
Саңын салып, дагып-мөргүп, алгап-йөрээп чорааны дег
Сагыш-хөңнум ханызындан мөгейбишаан силердиве
Ынакшылды адыш долдур дозуп алган сунуп тур мен.

(Э.Мижит)

Башкарыкчы: Аян-ырда бижиттинген арыг ынакшылды аныктарывыска чагыг кылдыр күүседип берээлиңер.

Мерген-Херел Монгуштуң “Ынакшылды камнаар болза” деп ырыны Башкарыкчы азы баш бурунгаар белеткенген ыраажыга күүсеттирер.

Башкарыкчы: Ынакшылды алгап-мактап, ырлаштывыс. Оолдуң, кыстың онзагайын таныштывыс. Авыралдыг ада-ие эвес болза, чырык черге оол-даа, кыс-даа кайыын келир. Өгбелерден дамчып келген чаңчылывыс кудаларга ужа-төштен сөңнээлиңер. Чаяап, өстүрүп каан кызыңарны бээриңерде сагыш-сеткил саймааравайн, чыргалдыг, бай чуртталганы йөрээр силер, ада-ие силерлерге ужа баштаан белек-селек сунуп тур бис!

Кудашкыларның белеткенип алганы-биле удур-дедир хүндүлежир ёзулалды кылыр.

10. Келин кыстың ада-иезинге болгаш чоок кижилеринге ужа-төшту, белектерни сунары

11. Хөгжумнуг байыр

Өлчейлиг-бай чуртталганы оштап кааны «Өлчей удазыны» угулза дег төнчү чок амыдырал шак-ла мынчаар улажып каар. Өгленишкен оол-кыс ада-иезин салгап, чурттун тудар өйү кээрге, ажы-төлүн база алгап-йөрээп амыдырал делгеминче деткип каарлар. «Өг-бүлениң кежик-чолу» деп ырыны (...) күүселдези-биле силер бүгүдеге соңнээр-дир бис.

Башкарыкчы: «Ада сөзун ажырып болбас, ие сөзун ижип болбас», тыва чоннуң мерген сөзү анаа-ла хей хоозун эвес. Ада-иениң чагыгларын оожум-топтуг дыңнап аарын күзеп тур мен.

12. Оолдуң ада-иезиниң йөрээл болгаш чагыг сөзү

Чижээ: Эр аппарып, эзер-дергизинден туттунуп,
Эштиг аппарып, аал-оран баштыңчызы болуп,
Ада-иеңни, төрел-чонуңну өөртүп тур сен, оглум.
Адан-иең чагыын утпайн, арат-чонуңга хүндүткелдиг чуртта!
Алган эжиңни үнелеп, ажы-толүңнү эргеледип-чассыдып,
Катты-чуржуларыңга эптиг-эвилең күдээ бол!
Ажыл-ишке кежээ диртип мактадып,
Аван-ачаңның адын сыкпайн чор оглум!

13. Кыстың ада-иезиниң йөрээл болгаш чагыг сөзү

Өлчейлиг хүн адаанга аваң-ачаң кежи бооп,
Өөрүшкүнү хайырлаан, өпей-чассыг кызывыс
Өрегелиг өглуг бооп, өгленген хүнүңде
Өремелиг шайыңдан кунчуг-бээңге сөңнээр сен!
Аас-кежик күзеп, йөрээп келген чонуңга
Аяк-шайың, чазык-чаңың харам чокка өргүп чор!
Аалың ээзи эжиңге, ажы-төлүң, бүлүңге
Авыралдыг ава бооп, буян-чолду хайырла!

Ада-ие чагыын улай аргалыг болза сөс-домаа чарт, улуг апарган төрелинге куда йөрээлин чараштыр чугааладып бээр болза эки. Аас-чогаал хевирлери киирген номнарда ёзулуг тыва улустуң кудага хамаарышкан йөрээлдери чечен болгаш чедингир болур.

Башкарыкчы: «Кудашкылар куспактажыр, кулун-чаваа дешкилежир». Куда-баарлар аразында хөгжүмнүг мөөрейни чарлап тур мен. Тыва улустуң кожаңнарын күүседиринге чижир кылдыр ийи команданычалап тур мен. *(Кожаннар мөөрейи)*

Киржикчилерни аалчыларның аразындан идепкейлиг, чазык улусту куда дургузунда хайгаарап тургаш, чалап алыр.

Башкарыкчы: Эргим аныяктар! Бүгү келген аалчыларның йөрээл болгаш күзээн сөзу кандыг-даа белек болгаш акша-мөңгүнден артык үнелиг.

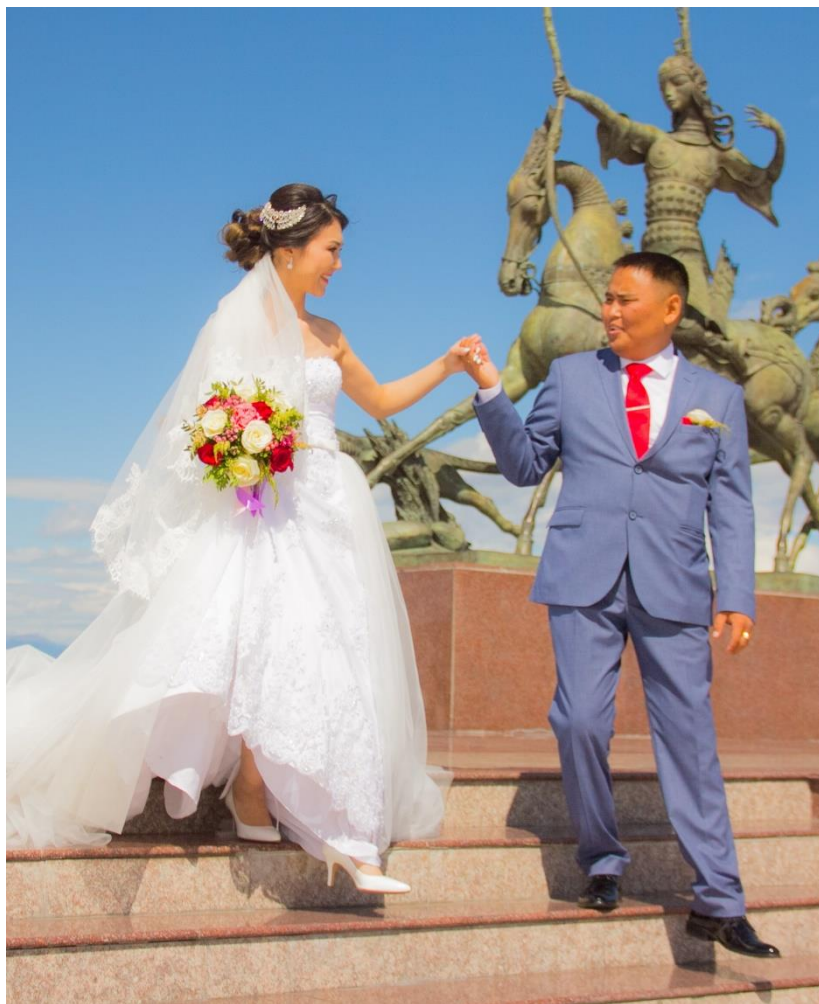
Чалыы чүрээн бүрүн берген
Чаражыңны муңгаратпа.
Чалар от дег ынакшылы
Чавырлы бээр, өскерли бээр.
Эжиң ынак сеткилинге
Эрбенниг тен кадай бербе,
Эргеленип чассып келир
Эки чаңы дошкуурай бээр.

(О. Сувакпит)

Куда дургузунда аалчыларның чечен-мерген байыр чедириишкиннерин болгаш хөгжүмнуг байырларны чергелештир чорудуп, оюн-тоглааны эртирикчи кижиге бодунуң чогаадыкчы мергеежили-биле каастап эртирер.

“Өг-булениң аас-кежииниң үндезини уян сеткилде,
ажык дузааргак болурунда”.

(Эмиль Золя)

Ай-Хаан, Любовь Дармажаалар

Автор:
Татьяна Монгуш,
Улуг-Хем кожуун

КУДА ЭРТИРЕРИНИҢ ЧОРУДУУ

*Кудазы болуп турар аныяктарны кафе, ресторан даштынга
фотосессия кылып уткуур.*

Ийи башкарыкчы болза улам көрүштүг болур.

*Аныяктар чоокшулап кел чыдырда башкарыкчы аалчыларны
байырлыг уткуушкунче чалаар.*

Башкарыкчы. Эгленишкен оолдуң, кыстың өөр-өнер чону силерни, байырлыг уткуушкунче – фотосессияже чалап тур бис.

Башкарыкчы. Аныяктар чоокшулап келген, аянынг таптыг уткуулуңар! Байыр-дойнуң, куда-дойнуң херечизи чуруктар боор!

Башкарыкчы. СМС-тер балалып боор, чидип болур, плакатка салган аттар тураскаал бооп артып калыр.

Башкарыкчы. Силерге белеткеп каан байыр чедириишкинниг плакат бар. Смайлик эвес, а аттан салып, байырлыг сөстен бижип болур силер.

Таарыштырган хөгжүм үнү дааштыг эвес дыңналып турар.

Байыр чедирген плакатка келген аалчылар ат салып турар.

(Плакатты, ручканы белеткеп каар.)

Аныяктар чедип кээрге, улаштыр эгелээр.

Башкарыкчы.

Шактар эртип, хүннер эртип, айлар эртип, чылдар эртер.

Шак бо шакты, шак бо хүннү, шак бо айны, шак бо чылды.

Бистер бөгүн карак чивеш аразында доктаадыптаал,
арга бар-дыр.

Башкарыкчы. Бир дугаар базымывыска, кызыгаар чок өөрүп,
бүзүрелдиг холун сунуп,
Бир дугаар чугааланып үнүп келген сөзүвүстү четтикпейн манап,
Бисти “бо өртемчейге чүгле буян-кежик бүргезиннем” деп
эртениң-не номун номчуп,
Бедик, ыдык Тандыларындан, Тос-Дээринден, Долаан
Бурганындан
Шайын оргуп дилеп чоруур ада-иелеривис-биле
Бир аңгы баштай фоточурукка тыртырыптаалыңар!
Өгленишкен аныяктар ада-иелери-биле фотосессия.

Башкарыкчы.

Эрге-чассыг өзүп келген кызының келин назыны чедип,
Өг-бүле тудуп аңгыланган өөрүшкү-маңнайлыг хүнүнде
Экиде-даа, баъкта-даа эдержип чоруур энерелдиг чону –биле
Уругнуң улуг-биче төрелдери-биле уттундурбас фоточуруу!

Өгленишкен аныяктар уругнуң улузу-биле фотосессия.

Башкарыкчы.

Эриин ашкан далай дег амыдыралдың тереңинге эжиндирер
Эргим эжин тыпкан эрниң-эрези күдээ болган оглу-биле,
Эрткен чылдар чаагай сактыышкыны болур фоточурукта,
Эң-не байырланчыг куда-дойнуң хүнүнде дүрген чыглыыл!

Өгленишкен аныяктар оолдуң улузу-биле фотосессия кылыр.

Башкарыкчы. Маңнаан чылдар билдиртпейн эрте бээри,
Баштың дүгү көгерери халап эвес.
Өңнүктер чок, кара чааскаан хөделири-
Өөрүшкү чок, ис чок читкенназын ол-дур.

Өгленишкен аныяктар эш-өөрү-биле фотосессия кылыр.

Башкарыкчы. Хүндүлүг аалчыларывыс! Аныяктарывысты өг-бүлө туткан амыдыралдың делгем оруунче үдеп, байырлалдың Өргээзиниң эжиин ажыдып, чалаалыңар!

Башкарыкчы. Улуг харысаалга онаашкан оолдуң ада-иезин микрофонче чалап, сөстү бээр-дир бис.

Ада-иеге сөс бээр.

Аяк-шайлыг, ак кадак-биле аныяктарны уткуп турарлар.

Башкарыкчы. Дөртен сес кожалаңныг,
Чээрби дорт баганалыг,
Айның, хуннуң сергемчизин базып турар,
Докулчак өргээдиве... (Э. Мижит)
Дөргүл-төрөл чонувусту чалап тур бис, моорлаңар!

Хөгжүмнүң үделгези-биле чалаткан чон кафе-өргээже кирип турар.

Башкарыкчы. Дөрже чалап уткуп тур бис,
дөгереңер эртиңер-ле!

Башкарыкчы. Аяк шайны кады аартап,
Аян ырыны кады ырлап,
Аныяктар келир өйүн,
Алгап-йөрээп, уткуулуңар!

Башкарыкчы. Соңгу чүкке Соңгуваа Бурган бодараар болзун,
Солун чуве маңаа турар болзун!
Башкы чүкке Магакала Бурган бодараар болзун,
Магалыг чуве маңаа турар болзун!
Оранындан Очур-Маани Бурган бодаразын,
Бажыңдан Магакала Бурган бодаразын.
(С.Ч. Донгак. Тыва куда езулалдары)

Башкарыкчы. Ындыг-ла болзун, Буян доктаазын.
Ыры-хөгжүм-биле куда-дойну эгелээли.

Башкарыкчы. А силер бүгүдени чаңгыс хөнектен шайлап, аьштың-чемниң дээжизин чооглап ора, аралажып, сагыш хандыр, суглук чокка хөөрөшсин дээш, аян тудуп ырлажыылы.

Башкарыкчы. Арыг сеткил аялга дег,
Ээлдек, эргим чону-биле
Эргеленчип, соругдажып,
Чүрек ырын, сеткил-хөңнүн
Сумележир сорунза-дыр.

*Хөгжүмнүг байыр-ыры.
Байырланчыг фанфары.*

Башкарыкчы. Куда-дойнуң аскын ажыдарда оолдуң ачазы эвес-даа болза, ыяап-ла эр төрели сөс алыр чораан деп эртем-шинчилел номнары чугаалап турар. Ынчангаштың күдээ оолдуң ачазын микрофонче чалаар-дыр бис.

Оолдун ачазынга сос.

Ачазы. Хүннүң өлчейи деп шилип, айның экизи деп мактап,
Хүндүлүг ада-ие силерниң бир човалгаңар – ажы-төлду аңгылап,
бөөдей өглээр улуг үүле-херектиң бүдүнгүр-чорунгурун, чон
эртирип алыры белен эвес, чиик-чаагай-ла болзунам деп йөрээл
сөстөр-биле бо куда-дойну ажыттынган деп чарладым.

Фанфары. Чараш ыры.

Башкарыкчы. Куданың кол утка-дозу - «,, өгленип турар уруглар кады чурттааш, аас –кежиктиг, хөй ажы-төлдүг, өөрүшкүлүг болуп, оол биле уругнуң аразында тайбың болгаш бот-боттарын билчири, амыдыралга таваржы берип болур бергедеэшкиннерни иелээн шыдамыккай эртип ап болурун» күзээн йөрээлдер алгаары болур - деп бистиң улуг чогаалчывыс Делегейниң Дириг Эртинези Монгуш Бора-Хөөевич Кенин-Лопсан тайылбырлап бижээн.

(Кенин-Лопсан М.Б Традиционная культура тувинцев.)

*Келген аалчыларны баштак аянга четчелеп каскы
таныштыраы.*

Башкарыкчы. Йөрээл алгаар улуг өгбе төрелдеривис, силерниң амыр-мендиңерни база катап айтырып, келгениңерге кызыгаар чок өөрүшкүвүстү адыш-часкап илередиил.

Башкарыкчы. Олут-сандайыңар эптиг-дир бе? Оолдуң улузу кайда силер? Кыстың улузу бо талазында.

(Адыш часкаашкыннары).

Башкарыкчы.У ругнуң-даа, оолдуң-даа талазындан чагыын-сөзүн дыңнап, чассып оскен кырган ада-иези, ажил-иштиң чажыттарын айтып берип, эдертип чоруур чоргаарланган даайлары-күүйлери, угбалары-честелери, акылары-чаавалары дегерези келген ол-дур. *(Адыш часкаашкыннары).*

Башкарыкчы. Оолдуң-даа, уругнуң-даа талазындан кады чаржып ойнап өскен эжи-өөрү, чаңгыстары-курсчулары! Хей-ле чылдар эдержири коллегалары! Шупту-дур бе, көрүңерем!

(Адыш часкаашкыннары).

Башкарыкчы. Келгеннерге өөрүп, келбээннерни манавышаан куда-дойну уламчылаары-биле бо куда-дойнуң кол маадырлары-аныяктарны – келин-күдээни чоок таныштыраы-биле микрофонче чалап алыылыңар.

*Байырланчыг хөгжүм үделгези-биле аныяктар чедип
кээр.*

Башкарыкчы. Аныяктарга айтырыглар салыр бис, кысказы-биле харыылаар силер.

Башкарыкчы. Шагда улуг улустуң адын чык кылдыр адап болбас, ойзу адаар шола аттыг болур, чаш уруг бодунуу-биле-даа адап чоруур, ол дээрге хундуккелдиң демдээ деп чугаалаар, ынчангыштың бирги айтырыг.

Башкарыкчы. Аваңарның база ачаңарның (ада ызыгуурун, ие ызыгуурун) ада-иезиниң кыргын-ава, кырган-ачаңарның ойзу адаан аттарын таныштырып коруңерем.

Аныяктар харыылап турар.

Башкарыкчы. Ийи дугаар айтырыг. Төрүттүнген чылыңар чөөн чүк чоннарының чыл санаашкыны-биле кандыг чыл болуп турар чугаалап коруңерем?

Аныяктар харыылап турар.

Башкарыкчы. Силерниң-биле чылдаш чоок төрелдериңерден кымнарны билир силер?

Аныяктар харыылап турар.

Башкарыкчы. «Аксы-ла чыдывас болза, ыттавазы дээр» деп кыс уругга хамаарыштыр база «Отка-көске дүшпес-ле болза, оол уругнуң эрези эки» деп тыва чон анаа эвес элдээрти ажы-төл кижизилдегезинге ажыглап чораан болгай.

Башкарыкчы. Оглувус, Кызывыс келин-кудээ болуп, хары чонну эл-хол, куда-баар кылдыр төрелдештирип, демин кадып, хэй чылдарда барын-чогун билчип чурттаары силерниң арын-нүүрүңерде деп утпазыңарны бөгүн сагындырайн.

Арын-нүүрнү садып алыр арга бар бе?
Алдын-мөңгүн, акша болза, өртээ чежел?
Адазындан оглунга дээр салгал дамчып,
Артып калыр өнчүзү боор арга бар бе?
Арын-нүүрнү арыглап аар арга бар бе?
Артыш-шаанак, аржаан-биле эмнеп боор бе?
Аар ийде «кызыл-дустаан» өгбелерден
Аалдап барып, ачылап аар арга бар бе?
Арын-нүүрнү шыдалдыг, бай чуртталгага,
Ажыын бодап, орнап алыр арга бар бе?
Азы харын, бора бүдүн чединмес бол,
Арын-нүүрү арыг-дыр деп үнелээр бе?

(Юрий Даваа)

Башкарыкчы. Аныяктарывысты, келинни, күдээни орта танывас-даа улус турган боор, кыска-даа бол чоок таныштырып алганывыста, куда-дойнуң эң-не кол кезээнче силер бүгүдөниң кичээнгейин хаара тудар-дыр бис.

Сыгыт-хөөмей, каргыраа үделгези байырлалга шинчи немээр.

Башкарыкчы. «Ужа чиир уктуг» ужур сагып, урууңарны келин кылдыр бүзүрөп бергениңерге өөрээн сеткиливисти угу-дөзү улуг өгбелеринге илередип, хүндүткелдиң сөңү – Ужаны Улуг кудавыска сунуп тур бис.

Оолдуң адазы кудазынга ужа сунуп турар.

Башкарыкчы. Хөй чылдарда кады шайлап хөөрежир, эл-хол куда-баар болганывыс дээш хол белээ сөңүвүстү кенивистиң авазынга тудар-дыр бис.

Кыстын иезинге шай, торгуну кадак-биле сунар.

Башкарыкчы. Кудашкылар болганыңар дээш хөгжүмнүг байырывысты тудар-дыр бис. А силерни хүндүлүг кудашкылар бо ырының дугузунда оолдуң база кыстың талазындан бөгүн мында келгеннерден эң-не хөй чылдарда өг-бүлө тудуп чурттан хүндүлүг аалчыларыңарны баштак оюнче сүмележип чалап, таныштырып бээринерни дилээр-дир бис.

Башкарыкчы. Өртемчей, чер ынакшылдан чаяаттыңан

Өлүм билбес амыдырал дамыр-ханы.

Сүмележип, хүндүлежип, деткижери -

Сүзүгледиг, ынакшалдың бедии ол-дур.

Башкарыкчы. Ынак-тыр мен... Өртемчейде

Чүрээмге чоок, эргим төрөл

Чүү-ле бар-дыр, сувуразын

Ырлап чор мен – ынак-тыр мен.

Ыры.

Башкарыкчы. «Өг-бүлө болуп чурттаары дээрге-ле...» деп кыска баштак оюннуң киржикчилерин чалап таныштырып бээри-биле кудашкыларны дилээлиңер.

Кудашкыларны микрофонче чалаар.

Оюннуң киржикчилерин адышчаскаашкыннары-биле уткуур.

Башкарыкчы. Эрткен өйге, келир үеэ,
Назы билбес ынакшылга,
Найыралга, актыг шынга,
Эки ырга, ээлдек сөске
Ынак-тыр мен – йөрээп чор мен.

(А. Уержаа)

Башкарыкчы. Оюннуң негелдези-биле киржикчи өг-бүлени бот-боттарының ооргаларын үскүлештир туруп алырын дилээр-дир бис.

Башкарыкчы. Ол хире хөй чылдар арынарже көржүп алгаш, эптиг-найыралдыг чурттап каан-дыр силер, байыр чедирип тур бис. А бөгүн бо өгленишкен аныктарга арга-дуржулгаңар дамчыдып бээри-биле хая көрнүп ап болур-дур силер.

Башкарыкчы. Оюннуң кол негелдези киржикчилер бот-боттарынче хая көрнүп болбас.

Башкарыкчы. Киржикчилерге айтырыг салыр бис, аалчылар силер шупту жюри болур силер. Шын харыызын көөр силер.

Оюн эгелээр.

Башкарыкчы. Ийи өг-бүлеге бирги айтырыг, херээжен улуска. Силерниң өөңер ээзиниң кедип алган хөйлеңинде каш өөк барыл?

Харыыларын көөр.

*Шын боор болза мактаар, меге боор болза чазамыктаар.
Чижелээрге, “кудага белеткенир дээш, улуг сагыш салбаан-
дыр” дээн ышкаш.*

Башкарыкчы. Ийиги айтырыг - өгнүң эр ээлеринге. Богун силернин өөңер иштиниң сыргазыныңөңү кандыгыл?

Харыыларын көөр.

Шын боор болза мактаар, меге боор болза чазамыктаар.

Башкарыкчы. Бо үлегерлиг өг-бүлелер дег хэй чылдар эгин-моюн тудуш кылдыр эдержип, ынакшылды камнап, бот-боттарын хүндүлежип чоруурун бөгүн өгленчип турар аныяктарывыска демниг адыш-часкаашкыннары-биле күзеп өг-бүле танцы-самынче чалалаалынар!

Аныяктар база оюнга киришкен өг-бүлелерни танцыже чалап ырылаар.

Башкарыкчы. Кудашкылар эки таныжып билчип алырының бир аргазы-өгленишкен аныяктарга байыр чедириишкини, белектер салырынче улуг төрелдер баштады таныштырып чалаар-дыр бис.

Байыр чедириишкини, белектер.

Башкарыкчы. Куда-дой адакталып тур, ырак-узактан келген төрелдерни орук-суур менди чаагай черип аарын күзээр-дир бис. Артып калган кудашкыларны оюн-тоглааже, танцы-самче чалап тур бис.

Башкарыкчы. Кудашкылар улам чоок таныжып-билчип алзын дээш «Атташтар» деп оюнга идекпейлиг болуруңарны диледивис. Эң-не хэй атташ аттыг кым боор эвес.

Оюн «Атташтар».

Танцы-самныг, оюн-тоглаа-биле төнер.

Үделге сөстери.

Башкарыкчы. Чалаанывыска сагыш-човап келген хундулуг чонувуска ак орукту, бедик арт чавыс боорун, узун орук кыска боорун күзеп байырлажып артывыс!

Башкарыкчы. Байырлыг, Менди-чаагай!

«Өг-бүледе эң-не кол зэриил дээрге ынакшыл-дыр».
(Антон Чехов)

Энхжин Монгуштуң тыртырган чуруу

Автор:
Саяна Дамчан-оол,
Кызыл кожуун

«Куда –баглаан доң дег ынакшылдың дээдизи»

Амгы шагның болгаш аңгы-аңгы культуралар, чаңчылдардан алдынган чүүлдер-биле каастаан куда сценарийи.

1-ги блок. «Алдын-Булак» азы Цеченлиг хүрээже үнүүшкүннүг церемония.

2-ги блок. Арыг агаарлыг, аян-шыктыг ажык черни шилип, эрттирер.

Баннерге сөстөр:

«Аныяк назынның, аас-кежиктиң чараш найырынче кирип, моорлаңар!» ,

«Төрелинге төлептиг болзун!

Чонунга чоргаар болзун.

Ажыл-ишчи бүдүштүг болзун,

Ачы-буяны улуг болзун!»

Дерилгези: Өг, чадагай чадырлар, майгыннар, кыры шывыглыг фуршет столдары, от (костёр) салыр ыяштарны чыып белеткээр, оваарымча талазы-биле чүүлдерни (суг, огнетушитель) база белеткеп алыры артык эвес. Сцена хевирлиг чүүлден белеткээр.

Аъш-чем аймаа: алкоголь холумак чок суксуннар (аржаан суу, хымыс, морс, компот, сок), изиг-чем, ногаа, чимистен салаттар. Тускай суксуннар кылыр барменден чалап алза ужурлуг. Улус көрүп турда-ла кашпагай ёзу-биле суксуннарны кылып турар.

Клоуннар, савандан бөмбүктөр кылыр чүүлдер (мыльные пузыри), национал оюннар, ойнаар ревизиттер белеткээри күзенчиг.

Аныяктар чедип келирге, ак кадак, сүттүг шай тудуп алган оолдуң улуг даай-авазы уткуур. Азы оолдуң ада-иези хлеб,

тараалыг, ак сүттүг уткуп болур. Аалчылар «дирик коридорну» тургузуп (кыстың, оолдуң талазынга – херечи, ада-иези, торелдери) оолдуң, кыстың кырынче чечектерниң бүрүлерин октап турар.

Башкарыкчы:

Чангыс черге таваан салып,
Салым-чолун каттыштырган-
Эжеш куу дег аныяктар –
Эжешкилер чоруп орлар!
Уткуулуңар!
Кожа-хелбээ чурттаваан бол,
Кызы, оглу таныштырган,
Кудагайлар чоруп олур
Күдүк базып, уткуулуңар!

Аалчыларны база оолду, уругну столдарче чалаар. Таарышкан аялганы салыр.

Башкарыкчы:

Өгленишкен оолдуң, кыстың
Өремелиг шайын ижип,
Сагыш хандыр хөөрежиңер,
Чараш ырдан ырлажыңар!
Кудагайлар-шуптуңарга
Күдүк базып өөрүп тур бис.
Аъш-чемниң дээжизин четтириңер
Аяк-шайдан аартап ора, хөөрежиңер.

Эргим кудалар! Төрелдер, ха-дуңма Айлана биле Орланның өг-бүле туткан кудазынга чедип келгениңер дээш өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Куданың эге сөзүн оолдуң улуг өгбезинге берип тур бис.

Даайы:

Чалаттырган эштер-өөрлер, дөргүл-төрөл!
Ынакшылдың, найыралдың

Ырлыг-шоорлуг куда-доюн
Эгелээр деп чарладывыс!
Оолдуң, кыстың өргүп сунган ажы-чемин
Нары-шээр чокка чооглаңар-ла, эргим чонум.

Баарыңарда Тывавыстың сүзүктөп, ыдыктап каан аржаан суундан четтирип, аныяктарның амыдырал-чуртталгазы аржаан суу дег арыг болзун дээш улуг назылыг аалчыларывысты аржаан суун имнеп, тарбыдаптарыңарны диледивис.

Хөгжүмнүг байыр.

3-кү блок. Өгленишкен аныяктар-биле таныштырар. «Өг-бүлениң доңу» деп обрядты көргүзөр (Ийи холдарын чараш баг-биле шарааш, долгандыр кылаштаткаш, эр кижги ол доңну аксы-биле чазар)

«Стол артында аалчылар-биле танышытырылга».

Ада-иезинге байыр чедирген сөстөр.

Башкарыкчы: Эргим аныяктар! Калбак делгем амыдырал оруктарындан соора баспазын дээш, силерде ажыттынып келген кайгамчык хостуг чуртталга дээш чырык черге силерни чаяп каан ада-иеңерге черге чедир мөгеериңерни дилеп тур мен. Силерниң баарыңарда турар аныяк өг-бүлени азырап, өстүрүп, эртем-билигге чедирип каан ада-ие бо-дур.

Ада-иезинге байыр чедирер сөстү бээр.

4-кү блок. Уругну ачазы-биле вальстаарынче чалаар.

Хөгжүмнүг байыр.

Улуг-биче, кырган-чалыы, улаштырып бадыраалы!
Че-ве чонум, эштер-өөрлер, хөделиңер, далажыңар!
Чергелештир сценаже үнүп келгеш,
Чедимчени чежени-даа хайырла-ла!

Байыр-найыр – ыдык хүнде

Барба ишти белек алгаш,

Бүле туткан Айлана биле Орлан

Бүзүрелдиг чурттазыннар!

Аныяктар куда-доюн алдаржыдып,
Аян ырны тааланчыг бадыргылап,
Танцыны теп, оюн ойнап,
Чараш уругларывысты деткиилиңер!

Мындыг утка-шынарлыг йөрээл сөстөр дээш, оолдуң,
кыстың мурнундан четтиргенивисти илередип тур бис. Йөрээлдер
доктаап турзун! Курай, курай! Деткиилиңер!

Делгем чаагай бажыңныг болзун!
Дески бүрүн чыргалдыг болзун!
Хей-аъдыңар киискип чорзун,
Кежик буяныңар делгереп чорзун!
Өрү эрткен ха-дуңмаңарны
Өөңөрже киирип чоруңар!
Куду эрткен алышкыны, өөрүңерни
Хондуруп-ла, хүндүлөп-ле чоруңар!
Өршээ Бурган! Оран-Тандым!
Өгленген оглум, кызымның
Салым-хуузу хүнүм ышкаш чырык чорзун,
Күзээним дег эки болзун!

*5-ки блок. Романтиктиг аялга. Оол үнүп келгеш, черге
роза чечектиң бүрүлөрин чада салыр. Музыка өскерлир. Уругну
чалап алгаш, дискөк кырынга туруп алгаш, ынакшылдың
сөстөрүн уругга чугаалаар. Баштайгы танцы (вальс,
фокстрот, тыва танцы...). Ол үедесаваң бөмбүүн(мыльные
пузыри), ышталдырар машинаны, хлопушканы ажыглап болур.*

Башкарыкчы:

Өгленишкен хүнүңерде
Өөрүшкүнү күзөп тур бис!
Чалбаргылап, йөрээл салып,
Чаагай чолду оштап тур бис!
Амыдырал артарынга

Ара черле доктааваңар!
Чүү-даа чүвээ торулбайын,
Чүткүдүп-ле олуруңар!
Каалама орук чокта,
Кандыг чуве турбас дээрил:
Кадыр келзе далашпаңар,
Кадыг келзе, харлыкпаңар!

6-гы блок. Өгленишкен аныяктар-биле интервью. Мөөрейлер (оол эштери-биле чудук хирээлээри, уруг эштери-биле суг узуп эккээри, массалыг эстафета, оюннар, хоровод «Змейка», «Челер-ой», «Декей-оо»)

Башкарыкчы:

Таан хөглүг эрттирээлиңер!
Өгленишкен оолга, кыска
Өөрүнчүг чылыг-чымчак йөрээл сөстөр
Өнчү кылдыр шыгжаттынган – үнелел-дир.
Йөрээлдерден доктаазын деп, курайлаайн
Уран-мерген дыңнап ханмас улузувус ырыларын бадыраалыңар!

7-ги блок. «Өг-булениң одаан салыры». Өг-бүлө одаа деп легенданы чугаалаар. Бичии одаг белеткээш, ону аныяк өг-бүлеге салдырар. Аңаа-ла өг-булениң кашазын хайындырткаш, аалчыларга амзадыр. Оон ол от кезээндөн алган ыяш-биле улуг одагны кыпсып, найыралдың одаан салып турда, йөрээлдер салып турар.

Аштаанны чемгерип чор, уруум,
Аскакты кээргеп чор, уруум.
Хыныыр эвес бол, уруум.
Хымышка паштанмайн чор, уруум.
Харам эвес бол, уруум.
Калгакка паштанмайн чор, уруум.
Черле хамык чуртталгаңар

Чедишкениг болур болзун!
Ажыл-херек, алдар-ат даа,
Аас-кежик... Шупту турзун!
Чалбарыывыс, йөрээливис,
Чагыывыс-даа мындыг дыр-ла.
Бо-ла бүгү боттанзын дээш,
Кудаларга,эшке-өөрге, төрелдерге
Курлак чедир могойбишан,
Куда-дойнуң байырлалын доозулган деп
Чарлап тур бис! Чарлап тур бис!
Оруунар ак, ажык болзун! Менди чаагай!

От долгандыр хороводтаар.

Ажыглаан литература:

1. Куда ёзулалы. (Шаандакы Тыва уезинде куда эрттирериниң ужурлары) // Кенин-Лопсан М.Б., Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. М.Б.Кенин-Лопсан. – Кызыл, 1994, Ар.24-35.
2. Куда йөрээли (Намзырай З.А) Казылганныңөкпен чечээ. З.А. Намзырай. – Кызыл, 2008, - Ар.66-67.
3. Куда-дой-дур. Уруум кудазынга. (шүлүк) Санчы Д. Ынакшылды алгап каар мен. Деспил-оол Санчы. Кызыл. 2007, Ар.5.
4. Кудага йөрээлдер. Шын сөске чон ынак. Чыып тургускан Долзан Кужугет. Кызыл, 2006, Ар. 25.
5. Ооржак Белек, Россияның журналистер эвилелиниң кежигүүнү. Кадык чаагай чурттаар дизе. // Шын. - 2013 чылдың сентябрь 27 - ар. 3.
6. Интернет-сайтызы: m.vk.com/topic-28175082_25317583

*“Амыдыралдың эң улуғ кежииниң бирээзи дээрге бот
боттарыңа, ынакшылға база мерген угаанға үндезилетинген
өг-бүле-дир”.(Иван Тургенев)*

Энжин Монгуштуң тыртырган чуруу

Автор:
Кара-Кат Сарыглар,
Мөңгүн-Тайга кожуун

Эзиртир суксун чок эртирер куда ёзулалылың сценарийи

Сценарийже хөй-хөй ужа-төш сунар ёзулалды киирбээн, чугле кажан оолдуң ада-иезинге сөстү бээрге, кол кудаларыңга ужа-төштү сунгаш, аныяктарга салыр сөңун берип, чагыг-сөзүн бээр. База оолдуң, кыстың ада-иелеринге баш удур йөрээл-сөстөрдөн дагзып азы сөзүн берип каан турарга, куда көрүштүг, шынарлыг болур.

Шайлалга болур өргээниң эжииниң аксыңга башкарыкчы, кадактарда ак сүт туткан оолдуң кырган-авазы (улуг назылыг херээжен чоок төрели) өгленишкен аныяктарны манап турар. Аныяктар четкилеп кээрге:

Башкарыкчы: Шагдан тура манаанывыс,
                                 Шайлалгавыс шагы келди!
                                 Дөргүл-төрел, эжи-өөрү
                                 Аалдап келдиуткуулуңар!
                                 Дозур кара карактарлыг,
                                 Тоолда дег каас чараш,
                                 Даңгына дег чараш кысты,
                                 Далаш барып уткуулуңар!
                                 Алдын ышкаш оглун, кызын
                                 Кадак туткан ава кижини
                                 Аас-кежик өөрүшкүнү күзевишаан
                                 Агын соңнеп, чараш кенин уткуп туру! Курай, курай, курай!

Кадакта сүттөрнү аныяктарга сөңнээр. Аныяктар акты амзап, ишкеш, шайлалга болур өргээже кирер. Аныяктар олуттарныче кылаштап бар чоруур аразында Мендельсоннуң «Куда маржы» салып каан турар. Олар келгеш, олурар столунуң баарыңга туруп алгаш, келген чон олуттарыңче таарыштыр

олургуже туруп алгаш, уткуп, аалчыларга хундуткелди көргүзөр.

Башкарыкчы: Кыстың талазындан келген аалчыларны баштай олуттарынче олурарын дилеп, залдың он талаккы столдарынче чалап тур бис! Оолдуңталазындан дөргүл-төрел, эш-өөрүн залдың солагай талазында олуттарны ээлээрин диледим.

Аалчылар олуттарынче таарыштыр олуруп турар аразында хөгжүмнүг байыр эгелээр. Аялгазы Мерген-оол Нурсаттыы, сөзү Кара-оол Нурсаттыы, ыры «Өгленишкен оолга, кыска».

Өртемчейниң чараш чечээн,
Өгнү долдур делгээн ышкаш,
Өгленишкен уругларның
Өөрүшкүзүн үлежиили!
Магадылаан болар ийи
Бадылажып шуудап алзын
«Эдеришкен эштериниң
Эви-чөвү быжыг болзун!»

Оолдуң, кыстың эжиин ажып,
Одун кыпсып, чула салыыл.
«Бажын ашкан малдыг болзун,
Эктин ашкан эттиг болзун!»

«Аарыг-ажык чайлап чорзун,
Амыр-тайбың чурттазыннар,
Ажы-төлү ковей болзун,
Аралашкан чоннуг болзун!»

Аныяктарны олуттарынче чалап олуртур

Башкарыкчы: Найыр-дойну ажыдаалы,
Өгбевисти дөрже чалаал
Өгленишкен оолдуң, кыстың
Өлчей-кежиин бээрлетсин!

*Куда-дойнун аксын ажыдары-биле оолдуң талазындан улу
өгбезиниң адын адап, чонга таныштырып, микрофонче чалаар.
Өгбези чугаазын доозуптарга, олудунче чалавышаан,
четтиргенин илередир.*

Башкарыкчы: Хүндүлүг аалчылар! Бөгүнгү байырлалывысты өгбелеривистиң чаңчылдарыңа үндезилеп, ак чем-биле ажыдып, өгленишкен аныяктарның амыдырал-чурттагазының узун оруун ак сүт-биле айызап эгелээлиңер. Ширээлерде белектеп каан сүттерни холдарыңарга тудуп алгаш, найыр-дойнуң бир дугаар йөрээлин сагып курайлаалыңар! Шуптуңарны туруп кээриңерни диледим!

*Башкарыкчы йөрээл сөстү чугаалааш, “Курай, курай, курай!”
дээрге-ле, аалчылар аяктарда акты үш катап курайлаар.*

Дөңгө тигер өглүг болзун,
Дөшке чалаар малдыг болзун!
Хая дег эттиг болзун,
Хараган дег малдыг болзун! Курай, Курай, Курай!
Алаак сыңмас малдыг болзун,
Ак чуурга дег өглүг болзун!
Азыраан малы арбын болзун,
Ажы-төлү ковей болзун! Курай, Курай! Курай!
Торга дег каас болзун,
Торлаа дег өнер болзун!
Делегей чечээ дег каас болзун,
Тел ыяш бурузу дег болзун! Курай, Курай! Курай!
«Аалчы чонну көвей болзун,
Аага-бээнге хүндүлүг болзун!» дээш ак сүттү аныяктарның аас-
кежи дээш четтириптээлиңер, хүндүлүг чонум!

Сарыг шайны аартап хөөрежиңер,
Сагыш хандыр чараш ырыдан ырлажыңар!
Оолдуң, кыстың өргүп сунган ажын-чемин,
Нары-шээр чок чооглаңар-ла, эргим чонум!

*Келген чон аштанып, чемненип турар аразында хөгжүмнү
байырыны соңнээр. Аялгазы Алексей Чыргал-оолдуу, сөзү
Степан Сарыг-оолдуу, ыры «Куда ыры»*

Хүрең-дайның маңын көрээл,
Күдээвистиң күжүн көрээл.
Ада-ие, кудаларны
Алгыш-йөрээл сөзүн дыңнаал,
Омак-хөглүг чурттазыннар,
Оглу-кызы көвей болзун!
Байлак-тодуг чурттазыннар,
Байыр-найыр үзүлбезин!
Келир чаагай чуртталганың
Хээлиг чечээ келин кыстар
Арга-эзим ыраажызы –
Айлан кушту магадатсын.
Куда-байыр, найыр-дойда
Хуулгаазын чараш хүнде
Өгленишкен оолга, кыска
Өктерелди күзээлиңер!

Башкарыкчы: Ам байырлалывыстың буруулуглары, өг-бүлө тудуп, шайлалгазын дүжүрүп турар аныяктар-биле таныжып көрээлиңер. Аалчыларывыстың аразында ырак-чооктан келген төрелдер, бо аныяктарны көрүп көрбээнеривис база бар болгай. Аныяктарны чон баарынче чалап алыылыңар!

(Чижээ)

Рустам Делгер-оол - 1990 чылда Мөнгүн-Тайга кожууннун Мөген-Бүрен сумузунга Шой-оол Иргитович биле Сергелең Чашпайевна оларның өг-бүлезиниң хеймер оглу болуп төрүттүнген, эрес-кежээ, кылза шевер, салым-чаяанныг, алган эжиниң идегелдиг чөлөңгиижи, ажы-төлүнүң авыралдыг адазы.

Шенне Делгер-оол – 1991 чылда Мугур-Аксы суурга Борис Оюлович биле Алдын-кыс Седип-ооловна Казырыкпайларның ортун уруу болуп төрүттүнген, ада-ие угун салгаан башкы, ээлдек чаңныг ховар дээн кыс Мөген-Бүрен керни болган ол-дур!

Башкарыкчы: Келген аалчыларывыс бо аныяктарның дугайында черле ам-даа билип алыксап турарлар боор, ынчангаш бичии анкета белеткеп каан мен, көрүптээлиңер!

Аныяктарга көк биле чырык кызыл шариктерни ийи холунга тутсуп алгаш, оларны ооргаларын үскүлештире тургузуп алыр. Айтырыгны салырга, кыс кижиге хамааржыр болза чырык кызыл шарикти көдүрер, а эр кижиге хамааржыр болза, көк шарикти көдүрер.

«Шеңне биле Рустам» деп оюн, аңаа салыр айтырыглар:

- Ынакшылды кым эгелээн?
- Бир дугаар кым ынакшылын илереткенил?
- Хөй кезиинде кым бажың ажылын кылырыл?
- Кымның холу эң-не чемзигил?
- Силер ийиниң кымда хүнээчелсимээр чаң барыл?
- Өг-бүле улустуң чурталгазынга чүү-даа турар болгай, кажан ийелээ изигленип, маргыжып алган үеңерде, кым бир дугаар базым кылып, буруузун миннирил?

Башкарыкчы: Аныяктарга четтирдивис, адыштан часкап каалыңар! Олуттарыңарже олуруп болур силер!

Бо кежээвистиң дүрүмнерин чугаалажып алыылыңар, хүнүдүлүг чонум.

Бирээде, аас куруг орбас, чаактарны борбаңнадыр чемненип олурар, ложка, серээге чемни улаштыр-улаштыр аасче сугар.

Ийиде, кургага чем чиир болза хара бээр, ынчангаш изиг шайдан аартап ора, таваар холуй дайнаар.

Үште, ыйт чок орбас, хөөрежир, чугаалажыр, оюннарга «мен-мен» дээш мурнун былаажып киржир.

Байыр-дойнуң эртер чурумун кысказы-биле таныштырыптайн, чонум! Оюн-тоглаа, адаан-мөөрейни столдар аразынга эртирер бис, стол бүрүзү команда болуп, бөлүүнүң адын адап алыр. Байыр-дойнуң сөөлүндө эң-не идекпейлиг, шупту оюннарга болгаш мөөрейлерге киришкен тиилекчи столду илередир бис. Тиилээн команданың (столдуң) шаңналы шыырак.

(Ол шаңналды баш удур белеткээш, ындыг-мындыг шаңнал деп таныштырып чугаалап каар болза, келген аалчыларның соруу кирип, киржикчилерниң саны көвей болур. Мөөрей, оюн бүрүзүңге идекпейлиг киришкен столга баш удур белеткен каан медальдарны тыпсыр, сөөлүндө эң хөй медаль ажылдап алган стол тиилеп үнер).

Стол бүрүзү оюн санындан хөй санныг медаль ажылдап алып аргазын көөр. Эң хөй медаль ажылдап алган стол тиилекчи болур! Ынчангаш, шупту оюннарга идекпейлиг кижиреңерни кыйгырдым. Столдарның аразынга мөөрей чарлаттынган болганда, стол бүрүзүн бир оюн соонда-ла чалаар мен, аныяктарга белеткеп алган белек-селээн, йөрээл сөзүн сөңнээр.

Оюннар тыва аас-чогаалыңга хамаарышкан болур.

1-ги оюн – «Таныштырылга» - стол бүрүзү чон мурнунче үнгеш, сагынгыр-тывынгыры-биле командазын таныштырар, таныштырылга 3 минутадан эртпес. Бо оюнга команда бүрүзүңге медальды бээр.

2-ги оюн – «Айтырыг-харыы» - башкарыкчы айтырыгларны салырга, бир дугаар холун көдүргөн командага сөстүү бээр. Эң хөй шын харыылыг командага медаль тыпсыр.

3-кү оюн – «Үлегер-домактар» - стол бүрүзүңден шыырак дээн ойнакчыны үндүрер, үлегер-домактын эгезин номчуп бээрге, уланчызын төндүр чугаалаар. Үлегер-домакты төндүргөн ойнакчы бүрүзүңге медальды тыпсыр.

4-кү оюн - «Узун тыныш» - стол бүрүзүндөн бир-бир ойнакчыны үндүрүп алыр. Ойнакчы бүрүзү узун тыныштаар. Эң хөйну чугаалаан ойнакчыга медаль бээр. Оюн чаңгыс тиилекчилиг болур.

5-ки оюн – «Дүрген чугаа» - стол бүрүзүндөн күзелдиг аалчыларны үндүр чалааш, «дүрген чугаага» адаанаштырар. Бо оюнда тергиин чугаалаан ойнакчы бүрүзүнге медальды тыпсыр.

6-гы оюн – «Тевек» - шыырак дээн тевекчилерни чалаар, медальдарны 1,2,3,дугаар черлерге чедир шаңнаар.

7-ги оюн – шииткекчи оюн (финал) «Одажыр» - бо оюнга эң хой медальдар чаалап алган столдардан, кожамыкка шыырак ойнакчылар туруп келир. Ойнакчылар чыскаалдыр туруп алгаш, чурум ёзугаар кожаңнаар, ээлчээ кээрге «шак дүшкен» азы дүжүп берген ойнакчыны үндүрер. Чаңгыс тиилекчи арткыжеге комажыктай одажыр. Сөөлүнде арткан ойнакчының командазы (столу) тиилээн боор.

Оюннарны башкарыкчы эгезинде келген чонга таныштырып, тайылбырлап берип болур, азы сөс алган улус соондан-на кезектери-биле таныштырып алгаш, эрттирип болур. Столдар аразынга эртер оюннарның эки талазы - келген киржикчи бүрүзү бодунуң командазы дээш, сагыш аарыыр болгаш дүшкүүрлүг, маргылдаалыг эртер болур. Куданың эртер чурумун тайылбырлап каапкаш, найыр-дойнуң белектер хүлээринге аныяктарга дуза кадар ийи таланың төлээлерин база олуттарынче чалап, олуртуп алган турар.

Хөгжүмнүг байыр. Ыры «Авам, ачам авыралы»

Башкарыкчы:

Айым биле хүнүм ышкаш,
Айдың чырык чуве-ле чок,
Авазы дег, ачазы дег
Авыралдыг улус-ла чок.

Уругларынга чагыг-сөзүн база суй-белээн сунары-биле оолдуң ада-иезин (*адын адаар*) бээр чалап алыылыңар!

Ам уругнуң ада-иезин база дөрже чалап, сөстен берээлиңер!
(*аттарын адап, чалаар*)

Ада-иелери сөс ап чугааланган соонда, столдар аразыңга мөөрейни эгелээриниң дугайында сагындырып, бирги кезээнге белеткениринче кыйгырар. Белеткел аразында хөгжүмнүг байырны бараалгадыр. Маңаа тыва национал сам азы ыры байыры улам эки. Башкарыкчының болгаш өгленген аныяктарның шилилгезинден хамааржыр.

Башкарыкчы: Сарыг шайны аартап ора хөөрежиңер!

Сагыш хандыр чараш ырыдан ырлажыңар!

Оолдуң, кыстың бүле туткан найыры-дыр!

Ойнаалыңар, хөглээлиңер, эргим чонум!

1-ги оюн – «Таныштырылга» - стол бүрүзү чон мурнунче үнгеш, сагынгыр-тывынгыры-биле командазын таныштырар, таныштырылга 3 минутадан эртпес. Бо оюнга команда бурузунге медальды бээр.

Башкарыкчы: Оюн-хоглээшкинивис эгелээлиңер, эң-не идекпейлиг команданы (столду) чалап тур мен!

Ойнадыпкан соонда микрофонче белек-селзэн салырынче столдарны бөлүү-биле чалаар! Башкарыкчы олулар бөлүктөрдөн эң чоок төрөлдөрдөн тура дөрже чалаар ужурлуг, чоок төрөлдөриниң долу аттарын баш удур айтыргаш, сценарийже киир бижип алган турар болур ужурлуг. Ийи, үш бөлүк соонда-ла оюн-тоглааны улаштырар. Аразында 1-2 хире танцы (дискотека) аялгаларын салыр.

Башкарыкчы: Ажык чаңныг (оолдуң ады)

Авазының, ачазының

Ажыл-ишчи буян-чолдуг,

Авыралдыг төрөлдөрин микрофонче чалап тур бис!

(*Бөлүктөрү чалаар*)

2-ги оюн – «Айтырыг-харыы» - башкарыкчы айтырыгларны салырга, бир дугаар холун көдүргөн командага сөстү бээр. Эң хөй шын харыылыг командага медаль тыпсыр.

Башкарыкчы: Ам чеже олулар бис, силер бүгүдени танцы-самче чалап тур мен! *(оюн соонда ийи хире танцы салыр)*

Башкарыкчы: Угбалары, честелери,
Кудээлери, кенээтери
Чедип келген өөрүнкүг-дүр!
Черге чедир мөгейбишаан
Дөрже чалап сөстен берээл!
(База каш бөлүктөн чалап, сөстү бээр)

3-кү оюн – «Үлегер-домактар» - стол бүрүзүндөн шыырак дээн ойнакчыны үндүрер, үлегер-домактын эгезин номчуп бээрге, уланчызын төндүр чугаалаар. Үлегер-домакты төндүргөн ойнакчы бүрүзүнге медальды тыпсыр.

Башкарыкчы: Каткы-хөглүг, чечен мерген,
Кады кожа эдеришкен,
Муңгаралды, өөрүшкүнү үлежип кээр
Эшке-өөрге сөстен берип, чалаалыңар!
(Эштери, чангысклассылары, кады ажылдап чоруур эштеринге сөс бээр база танцыдан салыр)

4-кү оюн - «Узун тыныш» - стол бүрүзүндөн бир-бир ойнакчыны үндүрүп алыр. Ойнакчы бүрүзү узун тыныштаар. Эң хөйну чугаалаан ойнакчыга медаль бээр. Оюн чаңгыс тиилекчилиг болур.

Башкарыкчы: Ырак-узак орук дивейн,
Ырлыг шоорлуг чедип келген
Аралажып, үнчуп киржир
Акы-дуңма төрелдерин чалап тур бис!
(База кезек бөлүктөн чалап, кыйгырар)

5-ки оюн – «Дүрген чугаа» - стол бүрүзүндөн күзелдиг аалчыларны үндүр чалааш, «дүрген чугаага» адаанаштырар. Бо оюнда тергиин чугаалаан ойнакчы бүрүзүнгө медальды тыпсыр.

Башкарыкчы: Авыралдыг, энерелдиг
Артып калган төрелдери,
Алгыш-йөрээл сөзүн салзын
Адыш часкап, уткуулуңар!
(Артып калган төрелдеринге сөстү бээр).

6-гы оюн – «Тевек» - шыырак дээн тевекчилерни чалаар, медальдарны 1,2,3,дугаар черлерге чедир шаңнаар.

Улаштыр-ла сөөлгү шииткекчи оюнну ойнадыптар.

Башкарыкчы: Ам эң-не хөй медальдар ажылдап алган командалар туруп кээр. Сөөлгү финал оюнну ойнаптаалыңар.

7-ги оюн – шииткекчи оюн (финал) «Одажыр» - бо оюнга эң хой медальдар чаалап алган столдардан, кожамыкка шыырак ойнакчылар туруп келир. Ойнакчылар чыскаалдыр туруп алгаш, чурум ёзугаар кожаңнаар, ээлчээ кээрге «шак дүшкен» азы дүжүп берген ойнакчыны үндүрер. Чаңгыс тишлекчи арткыжеге комажыктай одажыр. Сөөлүндө арткан ойнакчының командазы (столу) тиилзэн боор.

Башкарыкчы: Аныяктар, аныяктар!
Куу куш дег самнаңар-ла!
Ынакшылдың бирги самын
Эргеленчип бөөлдениңер!

Аныяктарны вальсче чалаар, аныяктар самнап доозарга, куда тордун кестирер. Аныяктар белеткеп каан торту ийилээ чаңгыс бижектен тудуп алгаш, бир кезиин кезип каар. Тортту үлей кезип, шупту столдарже тарай салып турар аразында хөгжүмнүг байырны чедирер. Ыры «Өг-бүлениң кежик-чолу».

Башкарыкчы: Эргим аныяктар! (*Амтары*). Силерниң өг-бүлө туткан байырлалыңарга, силерниң өөрүшкүңер үлежип ырак-чооктан келген төрөл-дөргүлүңерге чугаалаксаан сагыш-сеткилиңерни илередип, чонуңар-биле үлежириңерни диледим!

Аныяктар келген аалчыларга четтиргеннин илередип, чылыг, чымчак сөстү чугаалаар, база оюн тоглаага идеяпейлиг киришкен аалчыларны демдегеп, шыырак дээн тиилээн столдуң шаңналдын тыпсыр! Аныяктар сөс ап чугаалаан соонда, белек хүлээжип турган дузалакчы төлээлерни чалаар.

Башкарыкчы:

Өгленишкен оолдуң, кыстың байырынга,

Өөрүшкүзүн, өлчей-кежиин үлештивис!

Салют! Салют! Салют!

Ынакшылдың отчугажын өөскүдүңер!

Аалчыларны даштыгаар үнүп, салют көөрүнче чалаар, столдарда олуруп артып калган аалчыларга музыка салып каан турар.

Башкарыкчы: (*салют частып төнерге*) Дой тараан, довурак хакталган! Келген аалчыларның сорук-чирии ак болзун! Курай, курай, курай!

Куда төнер

Ажыглаан литература:

1. Тыва улустарның алгыш-йөрээлдери – Кызыл, 2017ч., Чыып тургускан, тайылбырлаан З.К. Кыргыс.
2. Кудаларның күзел ыры – Кызыл, 2015. - 60с. Серен В.Б., Серен П.С.
3. Сохраним культуру и здоровье нации – Кызыл, 2017. – 28с. Республиканский центр народного творчества и досуга.

*«Аас-кежиктиг өг-бүлө дээрге уран чүүл-дүр.
Ам артында ийи таладан».
(Лев Толстой)*

Энжин Монгуштуң тыртырган чуруу

Автор:
Аяна Кара-Сал,
Кызыл кожуун

«Элээр куда-дой»

*Куда-дой эрттирер өргээни байыр-шинчи киир каастап
белеткээн, байыр чедиришкениниң сөстөрүн аскан,
байырланчыг аяалга дыңналып турар.*

Аныяктарны уткуп алыры.

1-ги башкарыкчы:

Чаңгыс черге одаан кыпсып,
Салым-чолун каттыштырган,
Эжеш куу дег аныяктар,
Эжешкилер чоруп орлар.
Уткуулуңар!

2-ги башкарыкчы:

Чымыш иштиң аас-кежиин, шылгалдазын,
Эгиннерге деңге чүктөпэртирердээн,
Чалыылар-даачорупорлар
Экисөстөйөрээптургаш, уткуулуңар!

1-ги башкарыкчы:

Кожа-хелбээ чурттаваан бол,
Кызы, оглу таныштырган
Кудагайлар чоруп олур,
Күдүк базып, уткуулуңар!

2-ги башкарыкчы:

Оолдуң, кыстың өгленишкен байырынга,
Өөрүшкүзүн үлежиир дээш келгеннерни,
Өргүн чонун, кудаларны,
Өргээдиве чалап тур бис, моорлаңар!

*Байырлалдың болуп эртер чериниң даштынга аныяктар чедип
келгеш, ада-иезиниң ыдыктыг чөпшээрелин, чагыг-сүмезин*

алыр ёзулалды эртирер. Өгленишкен аныяктарның ада-иезинге өөрүп четиришкинниң сөзү:

Чижээ:

Хүндүлүг ада-иелеривис! Бис бо хүн силерге четтиргенивисти илередип, чырык чер кырынга бисти чаяап, азырап, өстүрүп, эртем-билигге чедирип, амыдырал-чурталгавыска деткимчеңер дээш черге чедир мөгейип тур бис. Силер бистиң амыдыралывыста эң-не кол, хүндүткелдиг чоок кижилеривис силер. Бистиң бо байырланчыг хүнүвүстү эртирип, амыдыралывыстың эжик-оруун ажыдып бергениңерге база катап черге чедир мөгейдивис. Узун-назы назылап амыдырал-чуртталгавыска моон-даа соңгаар деткимче болуп чорууруңарны күзедивис!

Аныяктар ада-иезинге кадактарны сөңнээр. Ада-иези уругларынга сүттүг шайын сунуп, шайын ижиртир, чагыг-сүмезин, йөрээл-сөзүн бээр. Келген аалчылар өргээдиве шупту кире бээр. Аныяктар кирип келирге, Мендельсоннуң «Куда маржы» ырлаар.

1-ги башкарыкчы:

Келин кыстың, кудээ оолдуң,
Эжин-өөрүн, төрелдерин,
Байырлалдың олудунче
Чалап тур бис, моорлаңар!

2-ги башкарыкчы:

Өгленишкен оолдуң, кыстың
Өремелиг шайын ижип,
Сагыш хандыр хөөрежиңер,
Чараш ырыдан ырлажыңар.
Кудагайлар шуптуңарга
Күдүк базып өөрүп тур бис,
Аъш-чемниң дээжизин четтириңер,
Аяк-шайдан аартап ора хөөрежиңер.

1-ги башкарыкчы:

Кускун-кара кудагайлар
Куспактанчыпбайырлаңар,
Чалыыларныалгап, мактап,
Чагыг-сөстү сөглеңер-ле.

2-ги башкарыкчы:

Аныяктар эгенмеңер,
Анаа чер-ле олурбаңар,
Чечен сөстү кожуп тургаш,
Чалыыларны алгаңар-ла.

1-ги башкарыкчы:

Байырлалдың бүдүүзүндө,
Ыры, баштак чангыланзын,
Танышпаанартурбасболзун,
Танцы, динмитсоксавазын!

Хүндүлүг олуттарынче чонну башкарыкчылар шүлүктөвишаан олуртур.

1-ги башкарыкчы:

Чалаттырган эштер-өөрлөр, дөргүл-төрөл!
Ынакшылдың, найыралдың
Ырлыг-шоорлуг куда-доюн
Эгелээр деп чарладывыс!
Хөгжүмнүг байыр.

2-ги башкарыкчы:

Эргим кудалар! Ха-дунма, төрөлдер! Бохүн бистиң ажы-төлүвүс (...)
биле (...) өг-бүлө туткан кудазынга чедип келгениңер дээш
улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.
Ынчангаштың куданың эге сөзүн оолдуң улуг кижизи (...) адыш
часкап, бээр микрофонче чалап алыр бис бе!

Оолдуң улуғ кижизик уда-дойну ажыдар.

1-ги башкарыкчы:

Оолдуң, кыстың өргүп сунган ажы-чемин,
Нары-шээр чок чооглаңар-ла, эргим чонум,
Ыры-баштак чаңгыланзын,
Танцы, диңмит соксавазын.

2-ги башкарыкчы:

Шупту туруп келгеш, хүндүткелдиг ак чемивис сүдүвүс-биле
аныяктарның амыдыралы сүт ышкаш ак болзун дээш, үш катап
курайлаарын дилеп тур мен.

Шупту курайлаар. Хөгжүмнүг байыр.

1-ги башкарыкчы:

Аас-кежик, бүзүрел, ынакшыл
Силерниң амыдыралыңарны
Кезээде каастап чорзун!

Аалчыларга оюн.

2-ги башкарыкчы:

Эргим аалчылар. Бо байырлалдың шиниин эш-хуу, найыралчы,
каткы-хөглүг байдалга эртирери-биле «Аалчылар уставын»
тургузуп алыылыңар. Ынчангаш дараазында Уставты
бараалгадыыл:

Устав.

Куда-дой-дур
Чаңгысклассчы ойнап өскен эжи-өөрү
Сагыш хандыр танцылап, хөглөп алзын
Хөрек, чүрек куюмналып көдүрлү бээр
Хөгжүм-ырыдан салып олур, хөгжүмчүвүс.
Аныяктар танцы-самче чалай берзе,

Анаа орбайн, тура халааш, хөглө, өңнүк!
Канчап билир бедик ээжек каблугуң
Сынып болур, ону тоова, танцыла-ла!
Идиктериң ушта тепкеш, улай самна
Барабанның аялгазы сени деткиир.

“Ам-даа!” дээштиң алгырышса,
Анаа черле олурба, өңнүк,
Адыжыңны часкавышаан
Алгыларың немеп ап тур.
Аанакайын, кырганнарың
Частушказын бадырыпса
“Билбес мен” деп бижииргевейн
Чандыр, соора бадырып тур.
Дыштанылга чапсар үезинде
Оюннарны эртирер бис
Аңаа база идепкейлиг
Омак-хөглүг киржир силер.

Ынчангаш уставты хулээп алганыңар дээш, байыр чедирип тур мен.

1-ги башкарыкчы:

Бир эвес боттарының үезинде күдээ оолдуң, келин кыстың ада-иези бот-боттарын чурттаар кылдыр шилип албаан болза, мындыг хүреген-даа чок, мындыг келин-даа чок, бо хүн мындыг куда-даа эртпейн турар ийик. Бис-даа бээр ис баспас ийик бис. Ынчангаш күдээниң, келиниң ада-иезинге «каты», «кат-иези», «бээ», «кунчуу» деп атты тыпсып тур мен!

Кудашкыларга хүндүлүг бижик бээр.

Хөгжүмнүг байыр.

2-ги башкарыкчы:

Өртемчейде кижилерге
Өөрүшкүнү сөңнеп чоруур

Өндүр уруг ынакшылды
Өргүн чонум бо хүн алгаал!

1-ги башкарыкчы:

Ынакшыл. Ол турбаан болза,
Ыр-шоор, каткы бохүн мында диңмиревес
Ынакшыл. Ол турбаан болза,
Ада-ие, дөргүл-төрөл танышпастар,
Ынчангаштың, эргим чонум,
Ынакшылды алгап-йөрээп,
Өгленишкен оолду, кысты
Өргүн чонга таныштыраал.

2-ги башкарыкчы:

Маңаа бис уругларның допчу-намдарың дөгerezин кайыын
төөгүүр ийик бис аан. Ынчалза-даа каш айтырыгдан
салыптаалыңар.

Микрофонун залче көрүндүр тудар.

- Оолдуң ады?

Аалчылар харыылаар

- Шола ады?

Аалчылар харыылаар

- Кыстың ады?

Аалчылар харыылаар

- Шола ады?

Аалчылар харыылаар

1-ги башкарыкчы: Экер-эрес күдээ оолду
Кайы айның, кайы чаада
Кандыг ава, кандыг черге
Чырык черге бодарап каан чүве ирги?

Аалчылар харыылаар

Кончуг чараш келин кысты
Кайы айнын, кайы чаада
Кандыг ава, кандыг черге
Чырык черге бодарап каан чуве ирги?

Аалчылар харыылаар

Кыска-даа бол таныштывыс. Кончуг эки билир-дир силер. Беш деп демдекти салып тур мен.

2-ги башкарыкчы:

Найыр-дойнуң ширээзинде
Авыралдыг кудалашкылар
Өгленишкен оолга, кыска
Өөрүшкүнү күзээн соруу
Келир уеде чуртталганың
Кежик-чолун ажы-төлге
Аас-кежик, аяс хүннү,
Аккыр чемни сөңнеп туру.
Кудаларның күзел ыры
Күштүг болгаш чаагай болзун
Шилги, бениң шиме сүдү
Шиилеп ажып, сава долзун!
Оглум, кызым оргу шөл дег
Онза чараш чурттазыннар!
Хыраа, мөнгүн бажын шимеп
Кыстыг, оолдуг чурттап чорзун.
Үениң чаш ажы-төлүн
Үнген хүн дег, чаптап уткуп,
Эртем-билиг казапчазын
Эчис-соруу чедер болзун.
Курай! Курай! Курай!

Аныяктарга өг-бүлениң одун кыпсыр.

Аныяктарның бирги танцызы.

1-ги башкарыкчы: Чараш танцызы дээш аныяктарга адыш часкаашкынарын соксаал чокка сөңнеп, чырыктарының чалымныг изиин магадап көөлүңер!

2-ги башкарыкчы: Эргим, хүндүлүг аалчылар, дөргүл-төрел, кудалар, бо чараш байырлалывыстың кол кезээнче киреривис бо, хүндүлүг кудаларывыска ужа-төжүвүстү, белек-селээвисти сунарын чөпшээреп көрүңер.

*Ужа-тош сунар ёзулалче кирер, белек хүлээринге
дузалакчыларны чалаар.*

2-ги башкарыкчы: Хүндүлүг кудалар. Оолдуң талазындан база кыстың талазындан саң-хөө даргаларын адыш часкап уткуп алыылыңар. Швейцар банкының филиалы ажытынган деп чарлап тур мен. Ол банкының ады (...) дээр.

Дараазында белек-селек сунары.

*Оюннар. Танцы-сам. Улай-улай куданың кезектери шуужур:
торт кезери, келин кыстың бодап чечээн октаары, күдээ
оолдуң галстугун октаары. Куда фейерверк-биле доостур.*

*«Бодунуң өөнгө аас-кежиктиг кижиги
ёзулуг аас-кежиктиг кижиги ол».
(Лев Толстой)*

Белекмаа, Чингис Самбалалар

Автор:
Тамара Эрелчин,
Сүт-Хөл кожуун

“ӨГЛЕНИШКЕН ООЛДУҢ, КЫСТЫҢ ӨӨРҮШКҮЗҮН ҮЛЕЖИИЛИ”

Аныяктарның кедер хевиниң талазы-биле:

Амгы шагның чараш хевин кедип болур. Тыва национал хепти боттарынга таарыштыр даарадып кедип ап болур. Бичии уруглуг азы оолдуг болза ону база шак-ла ынчалдыр кеттиндирери күзенчиг.

Зал каасталгазы:

Аныяктарның олурар столун таарыштыр салыр.

Аныяктарны алгап, мактаан чараш сөстөрни бижээш, азар. Шариктерни болгаш өске каастагаларны азар.

Хөгжүм каасталгазы:

Аалчы чон чыгып турар аразында ынакшыл, куда-дой, төрээн чурт, ада-ие дугайында база өпей ырларны салып каан турар. Мендельсоннуң хөгжүмүн белеткээр. Сыгыт-хөмей, каргырааны база тыва хөгжүм аялгаларын салыры күзенчиг. Башкарыкчылар эгелээринге белен турар.

Аныяктарны уткуп турар үеде:

Хевисти чадар.

Оолдуң авазы кадакты болгаш аякта ак сүттү азы шайлыг аныяктар-биле уткуур. Аныяктарны уткуп турар үеде Башкарыкчы эгелээр.

1-ги башкарыкчы:

Кудаларым, амыр, амыр!
Чыылганнар, менди-менди !
Дөргүл-төрөл, эргим эш-өөр
Дөгереңер, экивеңер !
Келин кысты, душтук оолду
Кадак тудуп, ак сүт өргүп
Ужур-чаңчыл сагывышаан
Уткуп тур бис, моорлаңар!

(Аныяктар олутче чоруп олурда чараш тыва аялганы салыр).

2-ги башкарыкчы: Өгленип турар аныяктарны, (...) биле (...) хүндүткелдиг олуттарын ээлептеринче чалап тур бис, саадаңар!

/Хөгжүмнү салыр/

1-ги башкарыкчы: Хүндүткелдиг кудаларны,
Чыгып келген төрөл-чонну,
Эшти-өөрнү, кожаларны –
Шуптуңарнычалап тур бис
Сандайларже саадаңар,
Олуттарныээлептиңер
Шайлаалыңар, дойлаалыңар!

(Хөгжүмнү оожум салып каан турда, кудаларны болгаш аалчыларны олуттарже таарыштыр олуртур)

2-ги башкарыкчы: Дараазында хүндүлүг улуг кудаларывысты (...) (...) силерни, хүндүткелдиг олудунче, аныяктар чанынче чалап тур бис

(оолдуң, кыстың талазындан эң-не чоок болгаш улуг назылыгларны чалаар)

1-ги башкарыкчы: Бөгүн 20(...) чылдың (...) хүнү, ам бо шакта, өгленип турар аныяктар (...) биле (...) өөрүшкү , маңнайлыг, аас-

кежиктиг хүнүнче чалааны бо, ынчангаштың кайгамчыктыг ынакшылды, өлчей-кежикти чаяаган, чараш «Өгленишкен оолдуң, кыстың, өөрүшкүзүн үлежиили деп байырлыг куда-дойнуң аксын ажыттыңан деп чарладывыс.

2-ги башкарыкчы: Хүндүлүг кудаларывыс болгаш ырак-чооктан келген дөргүл-төрөл, улуг-биче чонувус!

Саарып тургаш, хайындырган
Сарыг-шайдан аартап ора, хөөрежип
Аьштың-чемниң дээжизин чооглап,
Көрүшпээннер көржүп,
Танышпастар таныжып,
Кудашкылар куспактажып,
Амыдырал-чуртталгавыс сонуургажып,
Ажы-төлүвүстүң келир үезин чугаалажып,
Амыр-тайбың, эптиг-демниг хөглээлиңер!
Чигген чемиңер чирттингир-ле болзун
Аьштаныңар, чемнениңер!

(Хөгжумнуг байыр)

1-ги башкарыкчы: Өг-бүле тудары дээрге бот-боттарын хүндүлежири болгаш билчири. Чалыы назынның чалбыштыг ынакшылылың одун бүгү назынында камны-биле тудуп эрттирери-дир.

Амыдыраар чолдуг оран Тывавыстың
Аныяк-даа чалыы, чараш оглу, кызы
Амыдырал-чуртталгазын доңнаштырып
Арат-чонга ижин-демнин кадары ол.

2-ги башкарыкчы:

Куда-дойда аяктарда куткулап каан
Аккыр чаагай сүдүвүстү өргүвүшаан
Аныяктар амыр-чаагай чурттазын дээш
Алгап-йөрээп, чалбарыгдан кылыылыңар!
(Ак сүттү көдүртүр. Хөгжумнуг байырны чедирер)

1-ги башкарыкчы:

Өгленишкен оолдуң, кыстың чуртталгазы
Өөрүшкүлүг, кежик-чолдуг болзун дээштиң
Аъш-чемден нары-шээр чок, чооглаңар-ла!
Алгыш-йөрээл, аян ырыдан ырлаажылы!
Аас-кежиин тудуп турар
Аныяктар – оолга, кыска
(...) биле (...)
Өөрүшкүнү өргүп сөңнээл.
Төрээн чуртка, төрөл-чонга
Төлөп,шынчы бараан болзун!
Ажыл-ишчи, бөдүүн, чараш
Алдаржып-ла, чурттаңар-ла!

2-ги башкарыкчы: Өгленип турар аныяктарның ам бо хүнде
ажыл-амыдыралының дугайында кысказы-биле таныштырар-дыр
бис.

*(Аныяктарның кайда ажылдап азы өөренип турары, ажы-төлу
дээш, оон-даа өске талаларын чонга таныштырып чугаалаар.
Хөгжүмнүг байырны чедирер).*

1-ги башкарыкчы: Эшти тывар өөрүшкүнүң бадыткалы

Аас-кежик чаяалгазы
Сүмележип, хүндүлежип, деткижери
Сүзүглелдиң, ынакшылдың бедии ол-дур.
Назыныңда чаңгыс болур
Найыр - кудаа эргим кызың
Алдын билзээ, аккыр хеви
Аас-кежиин чырыткызы.

*(Бир эвес аныяктар шагда-ла бадыланчып алган болза,
айтырыглар болгаш оюннар-биле кызыгаарлаар, а бир эвес
бадылашпаан болза ЗАГС ажылдакчызының киржилгези-биле
ёзулалды эртирер).*

- Аныяктарны чүстүктөр солчуру-биле бистиң чанывысче адыш часкап, чалап тур бис!

(ЗАГС ажилдакчызынга сөстү бээр)

- Хүндүлүг аныяктар, силерниң өг-ээзи, өг-ишти болганыңарның болгашөг-бүлелигдеп им-демдек азы символу болур алдын билзектерни солчуруңарны адыш часкаашкыны-биле деткип тур бис!

(Чараш ынакшыл дугайында, куда-дой дугайында тыва ырыларны салып болур. “Чырыктажыыр! Чырыктажыыр!” деп алгыржыр. Шаандакы ёзу-чурумну сагып, баштарынче албан чытташтырар).

Дараазында оол-биле кыска айтырыгларны салыр.

2-ги башкарыкчы: Күдээ оолга айтырыг:

Хевистиң чаражы хээзинде
Келинниң чаражы чүдел?
(Сеткилинде азы кежээзинде)

Келин кыска айтырыг:
Арганынсырыйышеттеринде
Кижиниң сырыйы чүдел?
(Төлдеринде)

1-ги башкарыкчы: Келин кыска чагыг-йөрээл:

Келин мен дээш кезе көрүп, кайгап орба
Келир үе сенде дээрзин утпайн чору.
Ажы-төлге авыралдыг ава боор сен
Амыдырал бодарадыр Бурган сен, сен!

Күдээ оолга чагыг-йөрээл:

Күдээ мен дээш, күжүң камнап орбайын көр,
Хүнде кылыр хүлээлгеңни утпайын чор.
Алган эжиң аак-хээктеп, түретпейн чор
Ажы-төлүң түретсинзе - атка багай.

2-ги башкарыкчы: *Ийилдирзинге чагыг-йөрээл:*

Кады чурттаар эжиң дээрге судал-чүрээң,
Ханың агар дамыры-дыр, өөрүшкүң-дүр.
Келир өйже базып үнер тепкиижиң-дир,
Хемни кежир, орук углаар көвүрүүң-дүр.
Амыдырал көвөй дамыр, улуг хем дег
Адыр саны эрик, тамы,ужар саарлыг,
Агым уу оожум, дүрген ,терең сыыктыг,
Аңгы-аңгы өңнүг, үннүг, ырлыг, ыылыг.

Хүндүлүг аныяктар, шак бо одуруглар силерге өөредиг, чагыг-сүмө болур ужурлуг, ону сактып чорууруңарны дилээр-дир бис, олудуңарже олуруптуңар.

1-ги башкарыкчы: Найыралдың, ынакшылдың

Аас-кежик, чуртталганың
Найыр-дою динмиттелзин
Алгаг-йөрээл, куттулзун-на!
Кернивис боор (...) бо
Күдээвис боор (...) бо-дур
Кежик-чолду оларга бис
Күзеп, йөрээп, алгаалыңар!
Куда-дойну дүжүрери
Хуу салым эгези ол
Өгленишкен оолга, кыска
Белек-селек сөңнеп тура
Өөрүшкүлүг йөрээл сөстөр
Өөр-өөр болупкуттулзун-на!

(Байыр чедириишкиннери)

1-ги башкарыкчы: Кадыкшылды, буян-чолду,
Кайгамчыктыг ынакшылды,
Өлчей-кежик чаялгазын,
Өгленишкен силерлерге
Өөрүшкүлүг күзеп тур бис.

Эрги, тыва чанчылдарын
Эки, таптыг сагывышаан,
Эвин-чөвүн сүмележип,
Эптиг, демниг чурттаңар-ла!

2-ги башкарыкчы: Өрегелиг өглүг боордан
Өөрүнчүг чүве кайдал,
Үне калбаш, кире калбаш
Үргүлчү-ле калбаңназын

Уругларны өглежип кааш,
Утпаалыңар, кудагайлар!
Хажызындын карактажып,
Хайгаарап каап, чоруулуңар!

Моон-даа соңгаар байырлалга
Моорлап кээп-ле көрүңерем.
Чорук-херек чогуп турзун
Эки чүве элбек болзун!

Ажыглаан материалдар:

1. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. Ч.1и 2. –Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. - с.120.
2. ЧоодуК-К.К. Йөрээлдер- Кызыл, 1997.
3. Чооду К-К.К. Чаа йөрээлдер. -Кызыл. 2006.

СОДЕРЖАНИЕ:

«Өг-бүле-амыдыралдың өзээ» деп Теве-Хая сумузунуң аныяктарының өг-бүле туткан байырлалы. Лилия Куулар	3
«Элээр куда – аас-кежиктиг өг-булениң быжыг үндезини». Джамилия Монгуш	17
Алдын куда. Алдынай Саая	33
Куданы байырлаарының чорудуу. Роланда Маадыр-оол	51
Өгленишкен аныяктарның куда ёзулалын эртирер сценарийиниң чижек төлевилели. Валентина Донгак	66
Куда эртирериниң чорудуу. Татьяна Монгуш	75
«Куда – баглаан доң дег ынакшылдың дээдизи». Амгы шагның болгаш аңгы-аңгы культуралар, чаңчылдардан алдынган чүүлдер-биле каастаан куда сценарийи. Саяна Дамчан-оол	85
Эзиртир суксун чок эртирер куда ёзулалылың сценарийи. Кара-кат Сарыглар	92
Элээр куда-дой. Аяна Кара-Сал	104
«Өгленишкен оолдуң, кыстың өөрүшкүзүн үлежиили». Тамара Эрелчин	113

Министерство культуры Республики Тыва
Республиканский центр народного творчества и досуга
Союз ведущих Республики Тыва

«Трезвая свадьба – залог счастливого брака»: Сборник сценариев по итогам Республиканского конкурса безалкогольных свадеб в рамках реализации Государственной антиалкогольной программы Республики Тыва.– Кызыл: КЦО «Аныяк», 2018 – 121 с.

Издание предназначено для широкого круга читателей.

Издание к выпуску подготовили:
Заместитель директор Республиканского центра народного творчества
и досуга Виктория Хомушку,
специалист по работе со СМИ Виктория Аймаа.

Художник – Влади Саая.

Использованы фотоматериалы Энхжин Монгуш и из личного архива героев на фотографиях.

При перепечатке сценариев ссылка на издание обязательна. Редакция не несет ответственности за нарушение авторских прав и на приведенные стихи, песни и цитаты.

Адрес редакции: 667000 г. Кызыл. ул. Щетинкина-Кравченко, 46.
Республиканский центр народного творчества и досуга.
Тел. 8(39422) 2-37-21, 2-10-14, e-mail: rcntd@mail.ru

Отпечатано в типографии КЦО «Аныяк»
66700, Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Кочетова, 51,
Тел. (39422) 3-09-73
Тираж 90 экз.